

V. УЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

В українській пунктуації використовуємо такі основні розділові знаки: крапка, знак питання, знак оклику, кома (може вживатися і як один парний знак), крапка з комою, двокрапка, тире (може вживатися і як парний знак), три крапки (крапки), дужки (парний знак — з кількома різновидами), лапки (парний знак — з різновидами), дефіс (як розділовий, а не власне орфографічний знак дефіс уживається в тих випадках, де він слугує знаком поділу між компонентами не слів, а синтаксичних сполучень, — у сполученнях прикладки з означуваним іменником: *учитель-біолог, учитель-історик, учитель-фізик* та ін., у сполученнях слів на позначення приблизної кількості: *два-три дні*, у сполученнях повнозначних слів з частками на зразок *дай-но, іди-но* та ін.: див. § 37), а також різні комбінації цих знаків (див. § 166) та подвійне й потрійне вживання окремих із них (знака питання і знака оклику). Крім них, уживається також скісна риска (/).

§ 155. КРАПКА (.)

Крапку ставимо в таких позиціях.

1. У кінці речення — розповідного або спонукального, якщо останнє вимовлене без окличної інтонації: *Весь народ піднімається до мене. Йдуть з усієї України, та й ще йтимуть. Посилав універсали з Січі, тепер хочу скласти універсал із Чигирина* (П. Загребельний);

Як парость виноградної лози

Плекайте мову. Пильно й ненастально

Політь бур'ян (М. Рильський).

У називних реченнях: *Зима. Холоднеча. Засніжений ліс* (М. Стельмах); між прізвищем автора, назвою його твору, назвою міста: *Олесь Гончар. Собор. Київ, 1968*; у реченнях з називним відмінком теми (уявлення): *Дванадцятирічна школільна освіта. Це добре чи погано?* (заголовок газетної публікації);

Сибір. І соловецькі келії,

і глупа облягає ніч

пекельний край і крик пекельний (В. Стус).

Після речення, що вводить у дальший розгорнений виклад, опис тощо: *А діло було таке. Студенти з царського садка пішли в гості до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Ординському. Той купець мав багацько дочок, і не дуже гарних. Він закликав до себе усіяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повідавав уже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Братського монастиря* (І. Нечуй-Левицький).

Для надання фрагментам висловлення за допомогою інтонаційного виділення більшої самостійності та змістової ваги крапку ставимо також у тих випадках, де звичайно вживаємо коми, — наприклад, у висловленнях, які могли б бути простими реченнями, ускладненими наявністю однорідних, повторюваних, відокремлених членів: *Випав сніг. І в селі, і в полі, і в лісі* (В. Бабляк); *А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток.* З кутка в куток (М. Коцюбинський), у висловленнях, що могли б бути частинами складних речень (див. § 158, II, п. 2, прим. 1 і п. 3, прим. 1).

Примітка 1. Крапку не ставимо в кінці заголовків, у назвах на вивісках, печатках і штампах, на титульних аркушах книжок, журналів тощо — після імені та прізвища автора, назви твору, назв видавництва і місця видання і т. ін.

Примітка 2. Після цитати або іншої текстової ілюстрації перед прізвищем автора чи вказівкою на інше їхнє джерело, наведене в дужках, якщо відповідне речення подається в рядок, крапку ставимо після дужок. Крапку після таких дужок ставимо в самому кінці речення й тоді, коли після цитати перед дужками вже стоять такі розділові знаки, як знак питання, знак оклику, три крапки. Якщо ж указівку на автора (джерело) наводимо нижче (у дужках чи частіше без них), зокрема в епіграфах, після цитати ставимо крапку, а після такої вказівки її не ставимо. Наприклад, епіграф до роману О. Гончара «Твоя зоря»:

Твоя зоря — твоя судьба.

З народних уст

Примітка 3. Про вживання крапки в кінці вставленіх речень у дужках див. § 163, I, п. 2, прим.

Примітка 4. Про вживання крапки після зауважень у дужках у межах певної цитати на зразок «... (примітка наша. — Ред.) ...» див. § 167, II, п. 3.

2. В умовних графічних скороченнях (див. § 62) *n.* (пан; пані), *гр.* (громадянин; громадянка), *проф.* (професор), *a. a.* (авторський аркуш), *ст.* (століття), *pp.* (роки) та ін.

Примітка. Крапку не ставимо:

1) в ініціальних (звукових, літерних і літерно-звукових) абревіатурах (див. § 61) між літерами на позначення їхніх складових частин: *НАН* (Національна академія наук) України, *НЕП* і *nep* (нова економічна політика), *НТКУ* (Національна телевізійна компанія України) і под.;

2) у графічних скороченнях (див. § 62);

а) у скороченнях назв метричних мір та інших одиниць виміру: *м* (метр), *мм* (міліметр), *г* (грам), *кг* (кілограм), *т* (тонна), *ц* (центнер), *л* (літр) і под.; *В* (вольт), *кВ* (кіловольт), *кгс* (кілограм-секунда), *лм* (люмен), *Мкс* (максвел), *P* (рентген), *год* (година), *с* (секунда), *хв* (хвилина);

б) в інших графічних скороченнях, утворених стягненням звукового складу слова: *грн* (гривня), *крб* (карбованець), *млн* (мільйон), *млрд* (мільярд) і под., на відміну від скорочень, утворених усіченням складу слова, де крапку ставимо: *дол.* (долар), *коп.* (копійка), *тис.* (тисяча) і под. (згідно з нормами чинного державного стандарту України «Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила» (ДСТУ 3582:2013). К.: Мінекономрозвитку України, 2014).

§ 156. ЗНАК ПИТАННЯ (?)

Знак питання ставимо в таких позиціях.

1. У кінці питального речення: *За кожною з цих пам'яток — люди: майстри, митці. Хто знає про них? Хто назве їх імена?* (Р. Федорів);

Чи совам зборкати орла?

Чи правду кривді подолати? (М. Рильський).

Примітка 1. Знак питання не ставимо в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням (хоч інтонація в таких випадках часто мало відрізняється від інтонації власне питальних речень): — Що ж він тобі говорив? — Питав мене, чого зайшла, чом невесела... (Марко Вовчок).

Якщо ж головна частина речення є питальною, тоді в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням знак питання ставимо:

Чи знаєте, хлопці, як високо сокіл

Під небом літає у теплій дні? (Л. Глібов);

Пам'ятаєте, який у мене веселій дід був? (Ю. Яновський).

Примітка 2. Підвищену проти звичайної питальної інтонацію можна передавати двома або трьома знаками питання:

Кляті! кляті!

Де ж слава ваша?? На словах! (Т. Шевченко).

Примітка 3. Складну інтонацію питання / оклику передаємо на письмі двома відповідними знаками ?!:

Се ти, мій чарівниченьку?! (Леся Українка);

— Для чого ж тоді на Ельбі

поклали ви круглі голови?! —

Кричить нам у вічі земля (Б. Олійник).

Примітка 4. У питальних реченнях (переважно з однорідними членами) у художній літературі знак питання ставимо після кожного слова (сполучення слів) для їх повнішого увиразнення:

Хіба ж живуть вони? І знають,

Як ви сказали, благодать,

Любов?.. (Т. Шевченко);

Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток? (Марко Вовчок).

Примітка 5. Щодо написання після знака питання слів з малої літери, напр.: *Що його турбувало? погода? далека дорога?; Раптом він чує над собою: Остане! Остане! се ти? живий?* (М. Коцюбинський) — див. зауваження в § 157, п. 1, прим. 4 (про практику такого ж написання після знака оклику).

2. У кінці вставленого речення або після вставленого слова (словосполучення), вимовленого з питальною інтонацією: — *А я замуруував був у хижі дочку від Германії [Німеччини], то в управі так шмагали, що — вірите? — шкура на мені полопалася* (О. Гончар).

3. У дужках усередині цитати або після тих чи інших цитованих уривків для вираження сумніву щодо наведеного матеріалу, критичного ставлення до його автора (тільки знак питання або знак питання в поєднанні з якими-небудь словами): *Упорядники статистичних даних відзначають у*

передмові, що «переважна більшість (скільки це? — Рец.) населення з недовірою (!) ставиться до заявлених реформ», що «певна (?) частина опитаних узагалі не вірить в успіх реформ» (!!!) і, нарешті, що «час уже перевірити (?!) стан виконання попередніх обіцянок нашого керівництва» (3 рецензії).

4. У відтворенні реплік діалогу цей знак може передавати не вимовлене одним із співрозмовників «німе запитання» (вираження нерозуміння, здивування, сумніву тощо): — *Навіщо вам треба було це робити?! — ???.*

§ 157. ЗНАК ОКЛИКУ (!)

Знак оклику ставимо в таких позиціях.

1. У кінці речення, що вимовляється з окличною інтонацією (часто це спонукальні речення):

*Гетьте, думи, ви хмари осінні!
Тож тепера весна золота! (Леся Українка);
Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міddю! (П. Тичина).*

У кінці окличного називного речення, зокрема в конструкціях з називним відмінком теми (уявлення): *Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе й виростила* (І. Цюпа).

Примітка 1. Знак оклику звичайно ставимо в кінці речень, що починаються словами:

а) **як, який, що (то) за, до чого ж, скільки** і под. (у реченнях, що не є підрядними): *Як гарно марилося на школінній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проскітів!* (М. Коцюбинський); *Він звів до Сагайди сіре змучене обличчя з великими сумними очима. Що то були за очі!* (О. Гончар); *До чого ж гарно й весело було в нашому городі!* (О. Довженко). Іноді (у поетичній мові) такі слова можуть бути всередині речення: *На небокраї яка краса огнів сія!* (В. Сосюра);

б) **слава, хвала, ганьба, геть** і под., зворотом **Хай живе...**

Примітка 2. Підвищену проти звичайної окличну інтонацію можна передавати двома або трьома знаками оклику:

*О мій велетню Самсоне,
Пута розривай!! (О. Олесь);*

— *Пустіть нас!!!* — закричав Синичка (О. Довженко).

Примітка 3. Складну інтонацію оклику / питання передаємо на письмі двома відповідними знаками !?:

Iде та правда!? Горе! Горе! (Т. Шевченко).

Примітка 4. В українській художній і публіцистичній літературі після слів зі знаком оклику досить звичайним було написання наступного слова з малої літери (якщо, на думку автора, це все було в межах одного висловлення), часто в конструкціях з інтонаційно розчленованими однорідними або повторюваними членами: *Кляті! кляті!* (Т. Шевченко); [Голос:] *Гов, Лукашу, гов! го-го-го-го! А де ти?* (Леся Українка). У сучасній правописній практиці в подібних випадках слід віддавати перевагу написанню з великої літери (лишаючи, звичайно, більшу свободу вибору для художньої літератури).

2. Після звертань (непоширених або поширених), що вимовляються з виразною окличною інтонацією:

Україно! Ти в славній борні не одна (М. Рильський);
Tи, прекрасна вечірня зоре! (Леся Українка);
Народе мій! Твоє буття затяте
В моїй крові затято клекотить!.. (І. Драч).

3. Після вигуків, а також після слів так і ні, коли вони стоять на початку речення й вимовляються з виразною окличною інтонацією: *Aй!* як тут гарно! (М. Коцюбинський);

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари! (Леся Українка);
— *Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий!* (О. Довженко); [Мавка (спалахнула):] *Так! Хто не зріс між вами, не зрозуміє вас!* (Леся Українка);
— *Hi! Недобре зробив батько,* — глухо якось, з протягом, почав *Чіпка* (Панас Мирний).

4. У кінці вставленого речення або після вставленого слова (сполучення слів), вимовлених з окличною інтонацією (відповідні слова й речення в таких випадках звичайно виділяються з обох боків тире):

Крізь ночі і віки сіяють нам
Сліпучим — ні! — животворящим сяйвом
Озера мілі! (М. Рильський);

Потім один крикнув щось і скачки — ой горенько ж! — у гречку влемів (А. Головко); *Директор зінав — та й як добре зінав!* — неспокійну натуру свого головного інженера (П. Загребельний).

5. У дужках усередині цитати або після них чи інших цитованих уривків, до яких автор хоче привернути особливу увагу, для вираження емоційного ставлення (обурення, здивування, іронії тощо або ж, навпаки, повного схвалення) до наведеного матеріалу (див. ілюстрацію в § 157, п. 3).

§ 158. КОМА ()

I. Кома в простому реченні

У простому реченні кому ставимо в таких позиціях.

1. Між однорідними членами речення, не поєднаними сполучниками:
Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії (І. Нечуй-Левицький); *Тут, на цих вуличках, дозрівала його класова свідомість, тут він переймався недолею голодних, безправних, безробітних* (Р. Федорів); *Це ж могло наступити нині, завтра, позавтра...* (О. Кобилянська); *Світло сяйною хвилею хлюпнуло по верхівках дерев, замиготіло, застрибало по кущах* (Є. Гуцало).

Примітка 1. Не слід розглядати як однорідні й відокремлювати комами:

а) дві однакові граматичні форми дієслова, що означають дію та її мету: *піду подивлюся, сядьмо поміркуймо* тощо;

б) два однакові або близькі значенням спільнокореневі слова, друге з яких ужите із запереченням **не**, якщо таке сполучення становить одне граматичне ціле (*жду не діждуся, дивився не надивився, вовк не вовк і под.*): *Дивиться вона не надивиться на свого сина: втішається не навтішається своїм Іасем!* (І. Нечуй-Левицький).

Примітка 2. Прикметники-означення є однорідними:

а) коли вони характеризують предмет з одного боку (у переліку його властивостей, якостей, особливостей) або вказують на різні близькі, суміжні його ознаки: *Немає матусі! У глухий, темний могилі вона* (А. Тесленко); *Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне — то і є людина* (О. Гончар); *Його очі замиготили зимним, неприязнім блиском* (О. Кобилянська);

б) коли друге й наступні означення підсилюють, уточнюють, пояснюють перше: *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч* (І. Нечуй-Левицький); *Твердо утираючись ногами в нову, не паницизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки* (М. Коцюбинський).

Якщо ж прикметники-означення характеризують предмет з різних боків, вони є неоднорідними й комі між ними не ставимо: *Вода шуміла й билася між камінням білими кипучими хвильами* (І. Нечуй-Левицький); *Ми їхали порожньою рудуватою дорогою* (Валерій Шевчук); *В ранковому березневому затуманеному повітрі пахли вишнєві садки* (Б. Харчук).

Неоднорідні означення частіше стоять перед іменником, зрідка (найчастіше в складених термінологічних назвах) — після нього: *Усе застеляла мла вечірня пахучая* (Марко Вовчок); *На чорній зритій землі по краях поплуталась огудина суха гарбузова* (А. Головко); *батарея анодна суха; пшениця м'яка яра*.

Примітка 3. Прикладки є однорідними, коли вони, як і звичайні означення, характеризують предмет з якогось одного боку або вказують на різні близькі, суміжні його ознаки, напр.: *Поет, прозаїк-оповідач, драматург, перекладач, історик і теоретик літератури, критик, фольклорист, громадський діяч — він* [І. Франко] *в усьому був однаково сміливий, самобутній і сильний* (М. Рильський) — це сфери діяльності І. Франка; *доктор філологічних наук, професор І. Петренко* (науковий ступінь і вчене звання); *Герой України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України Г. Ткачук* (почесні звання й відзнаки). Якщо ж вони характеризують предмет цілком очевидно з різних боків, вони не є однорідними й між ними не ставимо коми: *завідувач кафедри української мови доктор філологічних наук І. Петренко* (посада й науковий ступінь); *чемпіонка України з художньої гімнастики студентка М. Заруба*. У разі поєднання в одному ряду однорідних і неоднорідних прикладок відповідно розставляються й розділові знаки: *завідувач кафедри української мови доктор філологічних наук, професор І. Петренко; професор, член-кореспондент Національної академії медичних наук України полковник медичної служби М. Іваницький*.

Але прикладки, що стоять після означуваного іменника, відокремлюються комами незалежно від їхнього змістового навантаження: *І. Петренко, завідувач кафедри української мови, доктор філологічних наук, професор*.

2. Між однорідними членами речення, поєднаними двома або більше єднальними і розділовими повторюваними сполучниками: *і... і (й... й), ні... ні* (ані... ані), *то... то (не то... не то)*, *або... або, чи.... чи (чи то... чи то)*:

*А тим часом місяць пливе оглядати
І небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко);

Він не знов ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри (Панас Мирний); *Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував* (Марко Вовчок); *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи дейнде* (М. Коцюбинський); *Доля — наче примхлива дівчина: то пригріє, то знов остудить* (Василь Шевчук); *Чи то садок видніє, чи город, чи поле?* (Панас Мирний).

Примітка 1. Коли сполучники *і* (*ї*), *та* (=*i*), *або*, чи між однорідними членами не повторюються, коми перед ними не ставимо: *Було як заговорить або засміститься — і старому веселіше стане* (Марко Вовчок); *Картина була надзвичайна, неначе сон чи казка* (О. Довженко).

Примітка 2. Якщо одні однорідні члени поєднані безсполучниковим зв'язком, а інші — повторюваними сполучниками *і* (*ї*), *та* (=*i*), кому ставимо між усіма однорідними членами, у тому числі й між першими двома (перед першим сполучником): *Червоне полум'я багаття світило на ту групу, облило червоним кольором білу дідову сорочку, сиву бороду, і його темне, похмуре лицє, і сиві, низько навислі над очима брови* (І. Нечуй-Левицький);

*Я пам'ятаю вчительку мою,
просту, і скромну, і завжди спокійну* (В. Сосюра).

Примітка 3. Якщо однорідні члени речення поєднані сполучниками *і* (*ї*), *та* (=*i*) в пари, то перед сполучниками коми не ставляться, а пари відокремлюються комами: *Життя — це ріка, в якій попутно і навально тече минувшина і теперішність, добро і зло, правда і кривда* (Р. Федорів).

Примітка 4. Коли два слова, перед кожним з яких стоять сполучники *і* або *ні*, становлять єдиний усталений вислів, то коми між ними не ставимо: *і так і сяк, і туди і сюди, і вдень і вночі, і хочеться і колеться; ні туди ні сюди, ні сяк ні так, ні се ні те, ні вдень ні вночі, ні риба ні м'ясо* тощо.

Коми не ставимо також між двома однорідними членами речення, що поєднуються повторюваним сполучником і утворюють тісну змістову єдність (такі однорідні члени звичайно не мають при собі залежних слів):

*Попідтинню сіромаха
І днює ї nocte* (Т. Шевченко).

Примітка 5. Якщо ряд однорідних членів речення з повторюваним сполучником *і* (*ї*) завершується зворотами *і таке інше* (або скорочено і т. ін.), *і так далі* (і т. д.), *і подібне* (і под.), такі звороти не відокремлюються комою, оскільки їх не можна розглядати як звичайні однорідні члени речення: *Її думки все коло Гриця. Як він до них прибуде, як пришло дедалі старостів, як мати справить весілля, як вони заживуть, яке їх жде щастя і добро і таке інше* (О. Кобилянська).

3. Між однорідними членами речення, поєднаними протиставними сполучниками *а*, *але*, *та* (=*але*), *однак*, *проте* (а проте), *зате*, *так*, *хоч* (*хоча*) та ін.:

*Не слів мені, а стріл крилатих, вогняних! (О. Олесь);
Задер голову Баглай, стежить, як поволі, але вперто підіймаються голуби
над собором (О. Гончар);*

*Тече вода в синє море,
Ta не витікає (Т. Шевченко);*

З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний (Панас Мирний).

4. Між однорідними членами речення, пов'язаними приєднувальними сполучниками *і*, *та*, *та й*, *ще й*, *та ще (й)*, а також, *а то й та ін.*, коли до вже сказаного додається ще один елемент (або більше), який ніби пізніше виникає у свідомості мовця:

*Запахла осінь в'ялим тютюном,
Ta яблуками, та тонким туманом (М. Рильський);*

Ходімо ж чаю пити, та і в школу підемо (Панас Мирний);

Зазеленіли луги, ще й дібровонька (народна пісня).

Примітка 1. Слід відрізняти приєднувальні сполучники від тих самих сполучників з єднальними значеннями (див. п. 2), перед якими коми не ставимо, пор.: *Жили, жили та й розлетілись...* (Л. Глібов).

Примітка 2. Комою відокремлюємо також друге, повторюване слово в приєднувальних конструкціях: *Говорити правду, і тільки правду;*

*За що, не знаю, а караюсь,
I тяжко караюсь! (Т. Шевченко).*

5. Між однорідними членами речення перед другим компонентом парних сполучників *не тільки...* а *й* (*не тільки...* але *й*, *не тільки...* а *ще й*, *не тільки...* але *також і*), *як...* *так і*, *не так...* *як*, *хоч...* *але (та)*, *не стільки...* *скільки*, *якщо не...* *то та ін.*: *Як би це добре було, коли б я не тільки спочив, а й вивіз собі матеріал для роботи (М. Коцюбинський); Як російська, так і європейська критика все частіше звертає своє око на наше письменство, ставить йому свої вимоги (М. Коцюбинський);*

*Не так тій вороги,
Як добрій люди —
I окрадуть, жалкуючи,
Плачуши, осудяте (Т. Шевченко);
Якщо не по-козацьки, то, гадаю,
Хоч по-рибалськи (М. Рильський).*

6. У реченнях з однорідними членами перед поясннювальними сполучниками *як*, *як-от*, *а саме* і под., ужитими після узагальнювальних слів: *Нічого специфічного, вроčистого, як-от гранітних та мармурowych пам'ятників, на нашому кладовищі не було (О. Довженко); Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, святання й весілля (з наукової літератури).*

7. У разі повторення слова для позначення великої кількості предметів, тривалості або інтенсивності дії, для увиразнення ознаки предмета або дії,

для підкреслення згоди або заперечення тощо: *Все, все згадала вона в ту хвилину!* (О. Довженко);

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте (Т. Шевченко);
Здається, часу і не гаю,
а не встигаю, не встигаю! (Л. Костенко).

Примітка. У разі повторного вживання того самого прийменника у сполученнях означення (прикладки) і означуваного слова (у фольклорі та в стилізаціях під фольклор, а також у синтаксисі розмовної мови) комі між ними звичайно не ставимо:

На бистрому на озері
Геть плавала качка (народна пісня);
За річкою за голубово
Дві чайки у хмару зліта (А. Малишко);
Із города із Глухова
Полки виступали (Т. Шевченко).

Проте за умови постпозиції означення таке відокремлення можливе:

Як за лісом, за пралісом
Ясне сонце сходить.
Як за морем, за далеким
Десь воно заходить (Л. Глібов).

8. Для виділення звертань і залежних від них слів (про вживання знака оклику при звертаннях див. § 157, п. 2):

Де ж ти дівся, в яр глибокий
Протоптаний шляху? (Т. Шевченко);
Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденъко,
Тільки камінь має! (С. Воробкевич);
Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте! (І. Франко);
Народе мій, ясна любове,
Ти волю лиш яви свою —
Поклич <...>! (Д. Павличко).

Примітка. В усталених вигукових зворотах на зразок **боронь боже, дай боже, боже поможи, ой боже, господи помилуй**, де звертання вже мало відчувається, воно не виділяється комою.

9. Після вигуків, якщо вони вимовляються з окличною інтонацією меншої сили, ніж наступні слова в реченні, і інтонаційно досить тісно пов'язані з реченням у цілому (пор. у § 157, п. 3 про вживання після вигуків знака оклику):

Гей, на коні, всі у путь! (П. Тичина);
О, як люблю я рідну землю... (П. Воронько);

— *Oй, пустіть мене, пустіть!* (Марко Вовчок).

Примітка 1. Слова **о**, **ой**, **ох**, **ах**, коли вони інтонаційно тісно пов'язані з дальшим звертанням (тобто якщо після них у вимові немає паузи) і вживаються у значенні підсилювальних часток, комою не відокремлюються:

О болю мій, я бачу в залі

Одне обличчя, друге, третє! (Л. Костенко);

Ой волохи, волохи,

Вас осталося трохи (Т. Шевченко);

— *Ох і чудний ти, Давиде...* (М. Стельмах); *Aх так?!*; *Aх ось де він!*

Так само не ставимо коми після слова **ну**, ужитого для підсилення:

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос — більш нічого (Т. Шевченко).

Примітка 2. Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання:

Ой ти, дівчино,

З горіха зерня,

Чом твоє серденько —

Колюче терня? (І. Франко);

Гей ти, поле колоскове,

молодість моя! (В. Сосюра).

10. Після стверджувальних часток **так**, **еге** (**еге ж**), **авжеж**, **аякже**, **гаразд** та ін., заперечення **ні**, запитання **що** (**а що**), а також підсилювального **що ж**, коли безпосередньо за цими словами йде речення, яке розкриває їхній конкретний зміст:

Так, це була вона, його земля,

Про неї він співав і нею марив (Д. Павличко);

Еге, я правду вам казав (Є. Гребінка);

— *Земляка свого бачили?* — *Аякже, бачив* (А. Головко);

Hi, я хочу крізь сльози сміятись,

Серед лиха співати пісні (Леся Українка);

— *Що, титаря вбили?* (Т. Шевченко);

А що, коли не буде того дня? (В. Стус);

Що ж, отак і проходить вечір,

По-лисячому тихо, без стуку (Б. Олійник).

Примітка. Слід відрізняти стверджувальні частки **так**, **гаразд** від прислівників **так**, **гаразд**, після яких коми не ставимо:

Так ніхто ще не вірив у мене! (Г. Чубач);

— *I що б він не зробив, то все гаразд, усе до ладу <...>* (Панас Мирний).

Так само слід відрізняти заперечну частку **ні** від повторюваного сполучника **ні** (див. п. 2).

11. Для виділення вставних слів, сполучень слів і речень (про вживання тире або дужок у подібних конструкціях див. § 161, п. 10 і § 163, I, п. 2):

Треба хліба людині й металу,
 Треба музики і п'єдесталу,
 Та, мабуть, над усе до загину
 Треба віри людині в людину (В. Забаштанський);
 І, можливо, мое серце-проміння
 Зловить в свої долоні дитина
 І всміхнеться (Р. Братунь);
 А в хлібороба, звісна річ, роботи — як води, від снігу до снігу (Р. Федорів);
 З Копачів я, бачте, родом (Д. Білоус);
 Погане, я чував, життя собаче,
 Недобре ж і Вовкам (Л. Глібов).

Примітка 1. Вставні слова і конструкції найчастіше:

а) виражаютъ оцінку ступеня реальності, вірогідності повідомлюваного: безперечно, без сумніву (безсумнівно), безумовно, відома річ, звичайно, звісно, зрозуміло, немає сумніву, певна річ, природно, справді, ясна річ і т. ін.; видно, думаю, здається (здавалося б), либо, мабуть, може, можливо, очевидно, певно, скоріше за все, слід гадати і т. ін.; указують на ступінь звичайності повідомлюваного: було (бувало), бува (буває), як відомо, як завжди, як звичайно і т. ін.;

б) виражаютъ емоційну оцінку повідомлюваного: на біду, на жаль, на щастя, грішним ділом, чого доброго, як на гріх і т. ін.;

в) указують на зв'язок думок, послідовність викладу: по-перше, по-друге і т. д.; з одного боку, з другого боку; наприклад, так, відповідно, отже, таким чином, словом, виходить, значить, зрештою, нарешті; до речі, зокрема (Він, зокрема, сказав, що...), крім того, навпаки та ін., а також проте й однак (усередині, а не на початку речення, де ці слова є сполучниками); повторюю, підкреслю і т. ін.;

г) характеризують ставлення до способу висловлення думки: власне (власне кажучи), інакше кажучи (іншими словами), коротко кажучи, можна сказати, попросту кажучи, сказати б, так би мовити, що називається, якщо можна так висловитися, як [то] кажуть та ін.; головне, між іншим, правда (щоправда), точніше та ін.;

і) підкреслюють експресивний характер висловлення: далебі, з дозволу сказати, між нами кажучи, по правді кажучи, чесно кажучи, сказати по правді та ін.;

д) указують на джерело повідомлення: кажуть, за повідомленням NN, за словами NN, як сказав NN, на думку NN, на мій погляд, на нашу думку, по-моєму, по-твоєму і т. д., як на мене і т. д.; мов, мовляв; чую, бачу, пам'ятаю та ін.;

е) звернені до співрозмовника або до читача з метою привернути його увагу: бач (бачте), бачиш (бачите), віриши (вірите), даруй (даруйте), дозволь (дозвольте), знаєш (знаєте), пам'ятаєш (пам'ятаєте), погодься (погодьтеся), пробач (пробачте) [на слові], розумієш (розумієте), слухай (послухай), уяви (уявіть) та ін.

Слід відрізняти вставні слова та їх сполучення від омонімічних слів та їх сполучень, які є членами речення (найчастіше обставинами) або, рідше, сполучниками і тому комами не виділяються, пор.: У нижчеподаний статті я, звичайно, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови (М. Рильський), але: Концерт звичайно закінчується о 10 годині; Ці слова, до речі, викликають сумнів, але: Ці слова сказані до речі.

Примітка 2. Якщо сполучники а, рідше і стосуються саме вставного слова (наприклад: а власне, а втім, а значить, а може, а отже та деякі ін.), вони комою не відокремлюються: Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, а власне,

про способи записування народних пісень? (Леся Українка); Як і кожному авторові, а значить, і мені <...>, хотілось, щоб переклади вийшли найкращими (М. Коцюбинський); І справді, незабаром наші прогнози здійснилися.

Але, наприклад: Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою легкою синявою довершуvalо, гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).

Примітка 3. Вставні слова не виділяємо комами, якщо вони входять до складу відокремлених членів речення: Дмитро, очевидно поспішаючи, не поснідав; Надвечір, мабуть годині о шостій, почався дощ.

12. Для виділення порівняльних зворотів, що вводяться сполучниками **як** (як і), **мов**, **мовби**, **наче**, **немов**, **неначе**, **ніби**, **буцімто** і т. ін., **ніж**: *Із степу, як із вогкої печери, тягло свіжсою прохолодою* (О. Гончар);

Це місто [Київ] прекрасне, як усмішка долі (Л. Костенко);

Припадаю вустами до слова,

Мов до стиглого грона калини (Н. Кащук);

Зникло лихоліття,

Наче уві сні (Р. Братунь);

В цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновигали матроси всіх націй (П. Панч); *Мій старший хлопець ще дужче, ніж Олекса, зніяковів, уздрівши мене* (І. Муратов).

Примітка 1. Виділяємо комами звороти зі сполучником **як** уточнювального або узагальнювального характеру на зразок **як завжди**, **як звичайно**, **як колись**, **як навмисно**, **як правило**, **як виняток** та ін.: *Дума — це віршований твір, виконуваний (як правило, соло) речитативом* (М. Рильський), за винятком тих, що входять до складу присудка або головного члена односкладного речення: *Заморозки ще восени тут бувають як правило*; *Це було допущено як виняток*; *Він це зробив як навмисно*.

Примітка 2. У реченнях з уточнювальними зворотами зі сполучником **як** і вказівними словами **такий** (такий самий), **так** (так само) можливі два варіанти їх побудови з відповідним розставленням розділових знаків: а) з комою між ними, коли ці вказівні слова є членами речення: *Він такий, як усі*; *Зробити так само, як усі*; *Про це писали такі письменники, як Шевченко, Панас Мирний*; б) без коми, коли ці вказівні слова стоять у постпозиції до пояснюваного слова безпосередньо перед **як** і не є членами речення (тут **такі як, так само як** є складеними сполучниками): *Про це писали видатні українські письменники, такі як Шевченко, Панас Мирний*; *Не можна одночасно поєднувати різні дієти, так само як зіставляти непорівнянні речі*.

Примітка 3. Коми перед порівняльними сполучниками не ставимо:

а) в усталених широковживаних порівняльних зворотах, напр.: *Голодний як вовк*; *Здоровий як бик*; *Мокрий як хлющ*; *Битися як риба об лід*; *Звалитися як сніг на голову*; *Змерзнути як собака*; *Крутитися як муха в окропі* (як білка в колесі); *Летіти як стріла*; *Лле як з відра*; *Мовчати як риба*; *Почервоніти як рак*; *Почуватися як риба в воді*; *Працювати як віл*; *Стати як укопаний і под.*;

б) у разі наявності перед порівняльним зворотом слів зі значенням ступеня вияву інтенсивності ознаки **майже**, **зовсім** (цілком), **просто**, **точно** (точнісінько), **достоту**, **буквально** і под. або заперечення **не**: *Сонце вже припікає майже як улітку*; *У спогадах*

син з'являється матері зовсім як живий; Усе в них не як у людей (пор.: Усе в них не так, як у людей); Обставини складалися по-іншому, не як завжди;

в) якщо такий зворот є іменною частиною складеного присудка: Спомин був як блискавка (М. Рильський); Голова була неначе здорована квочка, що сиділа в обичайці (І. Нечуй-Левицький); Вона була для нього наче сонце (Леся Українка); Руки зробилися мов лід.

Перед як у конструкціях з присудком, що є повторенням підмета: День як день; Люди як люди;

г) перед як у конструкціях з повторенням присудка: Зробив як зробив;

і) якщо порівняльний зворот конкретизує семантично недостатній простий (дієслівний) присудок: Почувати себе як у дома;

д) перед зворотами, що вводяться в речення за допомогою сполучника як і мають значення «у ролі кого, у функції чого»: Про масштаби Довженка як письменника можна судити з його найбільшої літературної праці — «Зачарованої Десни» (Л. Новиченко); Розглядаємо вашу відповідь як згоду;

е) перед як, ніж у зворотах (не) більше (більш) ніж (як), (не) менше (менш) ніж (як), (не) раніше (раніш) ніж (як), (не) довше ніж (як) і т. ін.: Сидів не більше як пів години; Роботи вистачило не довше ніж на два дні.

Про особливості пунктуації в реченнях з нерозкладними синтаксичними зворотами, подібними за будовою до складнопідрядних речень, на зразок Робити як слід, Відбувалося невідомо що і под. див. § 158, II, п. 3, прим. 4.

Примітка 4. Порівняльні сполучники слід відрізняти від часток зі значенням непевності, сумніву тощо буцімто, мов, мовбіто, наче, немов, неначе, ніби, нібито та ін., перед якими коми не ставимо: Під байдаркою ламається крига й наче тоне в глибині моря (М. Трублайні);

*Баштан жовтіє понад яром,
Курінь безверхий ніби стить* (М. Рильський).

13. Для виділення відокремлених означень:

1) узгоджених означень, виражених:

а) дієприкметниками та прикметниками, що мають при собі залежні слова й стоять після означуваного іменника: У квітнику, заглушеному бур'яном, розцвілася якась жовтогаряча квітка (І. Волошин); Розгойдане море, вже брудне й темнє, наскачувало на берег і покривало скелі (М. Коцюбинський);

б) дієприкметниками та прикметниками, що не мають залежних слів, але стоять після означуваного іменника, особливо в тих випадках, коли вони утворюють ряд з двох або більше однорідних членів речення або перед іменником уже є означення: Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (І. Нечуй-Левицький);

Живе життя і силу ще тайть

Оця гора, зелена і дрімлива (М. Зеров);

в) дієприкметниками та прикметниками (як із залежними словами, так і без них), що стоять перед іменником і, виступаючи у функції означення до іменника, мають ще й обставинний відтінок: Дезорганізований ратовістю нічної атаки («який» / «чому»), ворог не встиг учинити скільки-будь

сильного опору (О. Гончар); У червонім намисті, зав'язана великою хусткою («яка» / «як» або «чому»), Марта була б дуже гарною молодицею (І. Нечуй-Левицький); Розгублений, хлопець не зміг нічого сказати;

г) дієприкметниками та прикметниками (як із залежними словами, так і без них), що стосуються особових займенників: Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися (І. Котляревський); Вона стойть навпроти Сагайди, маленька, мов курінка на межі (О. Гончар); Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти (М. Коцюбинський); Дивився [Юрко] на батька, і йому стало жаль його, завчасно постарілого, спрацьованого (Б. Харчук).

Примітка. Одиничні прикметники при особових займенниках у певних випадках можемо не відокремлювати, зокрема в окличних реченнях або за наявності протиставлення: *O я нещасний!*; Я колишній і я теперішній — це вже ніби зовсім різні особи;

г) прикметниками та дієприкметниками, що стосуються іменників або особових займенників, відсутніх у реченні:

Не рано встане:

Навіки, праведний, заснув (Т. Шевченко);

д) прикметниками та дієприкметниками (як одиничними, так і з залежними словами), що виступають як уточнення до попереднього означення: *Між своїми, ковалівськими, тут стояли підводи і з сусідніх сіл* (В. Кучер); *Степанко чув, нібито буває в лелек такий день, коли вони судять своїх родичів за якість, одним їм відомі, злочини* (Ю. Збанацький); *У тексті було багато маловідомих, зокрема іншомовних, слів*;

2) неузгоджених означень, виражених іменниками в непрямих відмінках (з прийменниками або без них) для надання їм більшої змістової ваги порівняно з невідокремленими членами речення: *Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона [Мотря] була ніби намальована на білій стіні* (І. Нечуй-Левицький); *До неї наблизалась мати <...> Іллєвського, невисока, досить повна жінка, з кошиком у руці* (О. Гончар).

Примітка 1. Не виділяємо інтонаційно й не відокремлюємо комами означення (із залежними словами або без них), коли вони за змістом тісно пов'язані з означуваними іменниками:

*Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав <...>* (Т. Шевченко).

Примітка 2. Не відокремлюємо означення, якщо за змістом вони стосуються не стільки підмета, скільки присудка: *Тільки один Варчук стояв біля вікна спокійний, зосереджений* (М. Стельмах).

14. Для виділення відокремлених прикладок (як поширених, так і непоширених):

1) прикладок у постпозиції до означуваного іменника:

Я син простого лісоруба,

Гуцула із Карпатських гір (Д. Павличко);

зокрема, прикладок — загальних назв у позиції після власних назв: *Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душної низенької хати* (М. Коцюбинський);

2) прикладок, що стосуються особових займенників (незалежно від позиції щодо означуваного іменника): *Досвідчений педагог, він знов шлях до серця дітей; Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають!* (народна пісня);

3) поширених прикладок перед означуваним іменником, якщо вони мають додатковий відтінок значення обставини (причини, умови, допустовості): *Хоробрі воїни, козаки ставали героями народних пісень і дум* (з підручника);

4) прикладок — власних назв, які мають уточнювальне значення щодо означуваних загальних назв: *Обабіч Свирида сиділи Мурій і ще один муляр, Тимко* (О. Копиленко);

5) прикладок, що вводяться сполучниками **як**, **тобто**, **себто** (**щебто**), або (= **тобто**) та деякими ін.: *Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості* (М. Рильський); *Тайга, тобто смуга диких важкопрохідних хвойних лісів, займає величезні простори на Півночі* (з наукової літератури); *Вальдинеп, або лісовий кулик, — благородна птиця* (Остап Вишня), зворотами на ім'я (прізвище), родом, за національністю і под., а також **так званий**: *У журбі отакий і подружився Давид з одним австріяком, на імення Стакс* (А. Головко); *Мати її, родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля* (З. Тулуб); *Частина її [старої галицької інтелігенції], так звані москофіли, орієнтувалась на монархічну Росію* (М. Рильський).

Примітка. Прикладки зі сполучником **як** виділяємо комами тільки тоді, коли вони виразно відокремлюються інтонаційно й мають додатковий змістовий відтінок причиновості. В інших випадках коми не ставимо: *Шевченко як поет відомий усьому світові* (див. також вище п. 12, прим. Зд);

6) прикладок, що стосуються іменників або особових займенників, відсутніх у реченні:

<...> Та й заплакав, сіромаха,

Степом ідучи (Т. Шевченко).

Примітка. Про вживання дефіса при прикладках див. § 37, а про вживання тире — § 161, п. 66.

15. Для виділення відокремлених обставин, виражених:

1) дієприслівниковими зворотами: *Маруся, вийшовши з кімнати, засоромилася* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Почали люди серпні гостріти*,

лаштуючись до жнів (М. Коцюбинський); *Забивши у дровітню, я плакав, коли Мальва залишала наше подвір'я* (В. Земляк).

Примітка. Дієприслівниковий зворот, який стоїть після сполучників або сполучних слів, звичайно виділяємо комами з обох боків: *Прислушались і, не вірячи самі собі, одхилили сінешні двері* (М. Коцюбинський). Але сполучник а залежно від логіко-інтонаційного членування висловлення може входити до складу дієприслівникового звороту (*Хо знає, що тільки одиниці зважуються на це, а зваживши, знаходять силу розбити кайдани.* —М. Коцюбинський) або ж не входити, відділяючись від нього комою (звичайно за наявності в реченні протиставлення з заперечною часткою *не*), пор.: *З виконанням плану слід не зволікати, а накресливши його, виконувати негайно і з виконанням плану слід не зволікати, а, накресливши його, виконувати негайно;*

2) одиничними дієприслівниками, коли вони означають час, причину, умову дії (а не її спосіб): *Повечерявши, полягали спати* (Панас Мирний); *Прощаючись, Багров відкликає Ясногорську вбік* (О. Гончар); *Не повіривши, Чабанчук кинувся в канцелярію* (О. Донченко); *Попрацювавши, можна й відпочити.*

Примітка. Одиничні дієприслівники та дієприслівникові звороти не відокремлюємо комами:

а) якщо одиничні дієприслівники, тісно прилягаючи до діеслова-присудка (звичайно в постпозиції до нього), уживаються не у власне дієслівному значенні («що роблячи»), а в значенні прислівника (у функції обставини способу дії: «як»): *Не розмірковуючи він кинувся на допомогу; Вона сиділа замисливши* (Ю. Яновський); *Читати лежачи;*

*Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідути* (Т. Шевченко);
Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров);

б) якщо дієприслівник або дієприслівниковий зворот перебувають у складі стійкого звороту (фразеологізмів, складених прийменників і сполучників тощо): *Працювати не покладаючи рук; Слухати затамувавши подих; Зважаючи на обставини вирішили діяти відразу;*

в) якщо дієприслівник або дієприслівниковий зворот уживаємо серед однорідних членів речення поряд з іншими частинами мови у функції обставин способу дії: *Діяти впевнено й ні на кого не зважаючи;*

г) якщо дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом **який**, уживаємо в складі підрядної означальної частини складнопідрядного речення: *Перед мандрівниками стояли гори, перейшовши які вони зможуть вийти до моря;*

г') якщо перед дієприслівниковим зворотом стоїть підсилювальна частка **і (й)**: *Вони бралися до роботи й не знаючи повністю її обсягу;*

3) сполученням іменників з прийменниками, прислівниками — для виділення уточнювальних обставин (перед ними можна поставити сполучник

а саме): Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М. Коцюбинський); *По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тримтить червона заграва...* (Григорій Тютюнник); *А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі по болотистих улицих Борислава* (І. Франко); *Сьогодні вранці, під час перерви, побачивши, що Кажан пішов у сад, Олег кинувся нагору, до його кімнатки* (О. Донченко).

Якщо такі обставини не є уточненням до попередніх обставин у реченні, можливість їх змістового й, відповідно, інтонаційного виділення обмежується й, отже, відокремлення стає менш обов'язковим, пор., наприклад: *Погода, всупереч сподіванням, різко погіршилася і Погода всупереч сподіванням різко погіршилася*. Це стосується обставин, виражених сполученням іменників з прийменниками відповідно до, завдяки, залежно від, згідно з, на відміну від, поза (поза його бажанням), понад (понад усі зусилля), попри (= всупереч), у зв'язку з, унаслідок і т. ін.

Звороти з прийменниками **незважаючи** (невважаючи) на переважно відокремлюємо, крім випадків їхнього тісного змістового зв'язку з дієсловом, причому в постпозиції до нього, пор.: *Пані чогось тихо, але нерозважно плакала, невважаючи на всі ласки Марії Дмитрівни* (Дніпрова Чайка) і *Діяти незважаючи на обставини*.

16. Для виділення відокремлених додатків — зворотів зі значенням обмеження, включення, заступлення, що вводяться в речення прийменниками **крім** (окрім), **опріч**, **за винятком**, **поряд з**, **замість** (також з інфінітивом) та ін.: *Було про що думати цієї ночі, та він примусив себе не думати зараз ні про що, крім бою* (О. Сизоненко); *За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив* (Панас Мирний); *У роботі фабрики, поряд з успіхами, були й невдачі* (з газетної замітки); *А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь* (О. Гончар). Це факультативно можливе змістове й, відповідно, інтонаційне виділення додатків, яке залежить також від ступеня їхньої поширеності, місця в реченні (так, додатки з прийменником **замість** уживаються переважно як невідокремлені).

17. Узагалі для виділення зворотів зі значенням:

а) уточнення, пояснення, другої назви, що вводяться словами **тобто**, **а саме**, **(а) точніше, або, інакше, по-місцевому і под.**: *Чернишеві під час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мінрот* (О. Гончар);

Вони, кажу вам, прозябають.

Або, по-вашому, ростуть,

Як та капуста на городі (Т. Шевченко);

б) додаткового повідомлення, приєднання, що вводимо словами **навіть**, **особливо**, **переважно**, у тому числі, **зокрема**, наприклад, причому, **(і)** **притому**, **і (й)** (= навіть або притому), **(і) взагалі** (та й узагалі) та ін.: *Б'є вся артилерія, навіть зенітна* (І. Нехода); *Без гарячої любові до природи*

людина не може бути митцем. Та й не тільки митцем, особливо зараз, коли треба перебудувати майже все (О. Довженко); — Мені прикро, — передала їй зошит учителька. — За змістом усе гаразд, але зверни увагу на синтаксис, зокрема на складносурядні речення. Губиш коми (Г. Усач); — Бувають такі дні, коли ви працюєте менше, наприклад зимою, отоді беріть у руки книжки і читайте (Григорій Тютюнник); Мотронна гостинно припрошуvalа Остапа їсти, пити, причім пити до дна (К. Гордієнко); — Цо се в тебе за думки такі, сестро! — почав мене вговоряти та вмовляти, їй жінку привів (Марко Вовчок); Треба діяти, і не зволікаючи (О. Довженко); [Орест:] Недарма люди завжди старались заселити порожні ліси і води німфами, русалками, взагалі чимсь живим, хоч би й фантастичним (Леся Українка).

Примітка. Див. також про відокремлення уточнювальних означень: п. 13, 1д, 2, прикладок: п. 14, 5, обставин: п. 15, 3, додатків: п. 16.

18. Для виділення іменника (іменникового словосполучення) у конструкціях з називним відмінком теми (уявлення) та в інших подібних конструкціях: *Ріка Супій, і що там тої річечки?* (Л. Костенко); — *Діти, вони завжди були окрасою життя* (М. Чабанівський).

Примітка. Підсилювальний зворот і той (і та, і те, і ті), що ставимо після іменника, комою не виділяємо: *Навіть батько і той якось трохи злякався* (О. Довженко);

Боже небо голубе

I те помарніло (Т. Шевченко).

Див. про частотніші випадки виділення конструкцій з називним теми за допомогою крапки, знака оклику, тире і трьох крапок: § 155, п. 1; § 157, п. 1; § 161, I, п. 8; § 162, п. 1.

II. Кома у складному реченні

У складному реченні кому ставимо в таких позиціях.

1. Для відокремлення частин безсполучникового складного речення зі значенням переліку: *В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку* (М. Коцюбинський);

Сонце заходить, гори чорніють,

Пташечка тихне, поле німіс (Т. Шевченко).

2. Для відокремлення частин складносурядного речення:

Жде спрагла земля плодоторної зливи,

I вітер над нею гуляє бурхливий (І. Франко);

Вузький, глибокий Прут блиснув врешті з-за прибережніх верб, а попід горами зазеленів розкішний килим виноградників (М. Коцюбинський);

Усе іде, але не все минає

Над берегами вічної ріки (Л. Костенко);

Непокривлену душу хотіли зламати,

Та ламалися тільки болючі кий (Д. Павличко).

З повторюваними єднальними та розділовими сполучниками і... і, ні... ні, або... або, то... то, чи... чи, не то... не то, чи то... чи то та ін.:

*I розсвіте, і вийдуть смілі люди,
I порохом пропахне сніг і дим,
I розсвіте, і всесвіт видно буде,
Весь світ, всю долю видно стане їм* (М. Бажан);
Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Українка);

*Чи то праця задавила молоду силу,
Чи то нудьга невспуща його з ніг звалила* (Т. Шевченко).

З приєднувальними і пояснювальними сполучниками: *Ще в гімназії* Борис займав видне місце серед товарищів, ба й учителі гляділи на нього як на головну оздобу закладу (І. Франко);

*Довго слухав і Бертолльдо,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!*

Ворожбіт якийсь, та й годі!» (Леся Українка);

—*Махнути б на неї* [тару] рукою, *та тільки й діла!* (О. Гончар); *Вмент маленький візок виповняється тілами вздовж і впоперек, причім мужчини викидають ноги за полурабки* (М. Коцюбинський); <...> *Треба вам сказати, що я іноді хворію на постальгію, цебто у мене з'являється нудьга за батьківищиною* (Ю. Яновський).

Примітка 1. Для надання більшої самостійності фрагментам висловлення, які могли б бути складовими частинами складносурядного речення, перед сполучниками сурядності і (й), а, але, та, однак та ін. замість коми можемо ставити крапку:

Ми якось дуже звикли, що він [Ойстрах] є.

А от нема. І струни його стихли (Л. Костенко);

Острів, як спрут, занурив у море шершаві лаби [лапи], присався до нього, наче хоче спинитись. Але не може (М. Коцюбинський).

Примітка 2. Коми між двома частинами складносурядного речення не ставимо перед одиничними (не повторюваними) єднальними і (й), та (= і), а в першому з поданих нижче випадків також розділовими сполучниками або, чи, якщо а) в реченні є спільній для обох його частин другорядний член або члени, у тому числі спільній відокремлений член, а також спільне вставне слово, б) ці частини являють собою питальні, спонукальні, а також окличні речення, об’єднані між собою відповідною інтонацією, в) ці частини являють собою односкладні номінативні або безособові речення (в останньому випадку головні члени цих речень мають бути цілком однорідні за значенням):

а) *На хвилину раттом стихли голоси і спинилися тіні* (Л. Смілянський); *Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грони жолудів або виділявся обрис пташини* (М. Стельмах); *За винятком двох-трьох школярів, учні класу регулярно відвідували заняття і ніхто не пропускав їх без поважних причин; На щастя, буря скінчилася швидко й люди не постраждали;*

б) *А де ж вони роблять цей електромобіль і чим ти допомагаєш, Kiro?* (О. Копиленко); *Хай завжди буде мир і хай завжди лунає дитячий сміх!*; *Як навколо все розквітло і як стало по-весняному гарно!*;

в) Теля десь за двором ревнуло. Тиша і бур'яни (А. Головко); Сутінки огорнули світлицю. Порожньо і сумно (А. Хижняк).

3. Для відокремлення частин складнопідрядного речення (підрядну частину відокремлюємо комою з одного боку або, якщо вона розташована всередині головної частини, з обох боків):

I той любов'ю повниться до світу,

Хто рідну землю має під собою... (М. Вінграновський);

Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком (М. Коцюбинський);

Весь край слов'янський чує крок дружин,

Які спішать на збір у Дрогичин (М. Бажан);

Він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином (І. Нечуй-Левицький);

Так тихо сходить місяця підкова,

Що аж завмерли гори та ліси... (С. Пушник);

Душа летить в дитинство, як у вирій,

бо їй на світі тепло тільки там (Л. Костенко);

Дай мені, Вітчизно, та для пісні сили,

щоб тебе в цій пісні славить і любить,

щоб для тебе серцем вічно зеленіти (В. Сосюра);

Рідний дім залишається в серці,

Як далеко від нього не йди (Г. Чубач).

Примітка 1. Для надання підрядним частинам складнопідрядних речень більшої змістової ваги та самостійності перед підрядними сполучниками і сполучними словами замість коми можемо ставити крапку:

Спочатку так: терзати, розпинати.

Щоб знав. Щоб знов. Щоб слухався. Щоб звик (Л. Костенко).

Примітка 2. Коми не ставимо між двома однорідними підрядними частинами, з'єднаними одиничними єднальними і (ї), та (= і) та розділовими сполучниками або, чи, оскільки в реченні є спільна для них обох головна частина: *Він... розказував, яку в іх селі рибу ловлять і яка в іх [них] ріка рибна, що усяка риба ведеться* (Марко Вовчок);

I знов моя до тебе думка лине,

Далекий краю ранньої зорі,

Де тигрів слід веде до Уссурі

I спіє виноград між віт ялини (Борис Тен).

Примітка 3. Між однорідними підрядними частинами, з'єднаними повторюваними єднальними та розділовими сполучниками, кому ставимо, але тільки перед другим із цих сполучників: *Буря вищухала або коли затихав вітер, або коли він починає дутися з іншого боку.*

Примітка 4. Коми перед підрядним сполучником або сполучним словом не ставимо в синтаксично нерозкладних конструкціях, подібних за будовою до складнопідрядних речень і похідних від них (колишні підрядні частини виконують тут

функцію членів речення): *робити як слід* (як треба, як годиться, як належить, як має бути), дивлячись *хто* (що, який, куди, скільки), невідомо (не знати, невідъ, хтозна) *хто* (що, куди, звідки, скільки), *хто як не він це знає* (кому як не йому це відомо), кричати *що є сили* (духу), говорити все що попало (завгодно, доведеться, здумається), роби *що хочеш*, будь *що буде*, іди куди хочеш; *Нам є ще над чим працювати*; *I Остатові стало жалко Соломію, страх як жалко* (М. Коцюбинський); [Сава:] <...> *Я піду відсіль, піду куди очі дивляться* (М. Костомаров).

Кому ставимо перед *як* у зворотах *не хто інший, як...; не що інше, як...: Тe, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під танком вілли* (М. Коцюбинський).

Коми не ставимо в конструкціях на зразок *не інакше як, не те що, не те щоб, тільки й розмов що, тільки й того що і под.*: *Його витвори всі називали не інакше як шедеврами* (С. Андрухович); [Костомаров:] *Тільки й було розмови в нього що про вас* (П. Тичина); *У весь час у Львові було дуже погано надворі: холодно, вогко, дощ, навіть щось так ніби сніг* (Леся Українка); *Нюра таке як замислився, бо перестав ворушити пальцями й дивився позь них у підлогу* (Григорій Тютюнник).

Примітка 5. Підрядну частину не відділяємо від головної комою, якщо перед нею є частка *не*, сполучник *і*: *Мене цікавить не як це сталося, а які можливі наслідки цього факту* (пор.: *Мене цікавить не те, як це сталося, а які можливі наслідки цього факту*); *Треба бути уважним і коли обставини цьому не сприяють* (пор.: *Треба бути уважним і тоді, коли обставини цьому не сприяють*).

Примітка 6. Не відокремлюємо комою однічні відносні займенники та прислівники в кінці речення: *Черниш теж кричав, не пам'ятаючи що* (О. Гончар); *Бачив хлопця й не сказав якого; Заснула, незчувшись коли* (О. Гончар).

Але якщо до відносного слова в таких конструкціях прилягає інше слово, кому ставимо: *Я б хотів знати, хто саме*.

Примітка 7. Якщо перед підрядним сполучником або сполучним словом є слова (прислівники, сполучники, частки) з уточнювальним, підсилювальним, обмежувальним, приєднувальним значеннями *а саме, особливо, зокрема, якраз, лише, тільки, а також* та ін., кому ставимо перед ними: *Восени в лісі рясно ростуть гриби, особливо коли пройде дощ; Скоро всі однокласники роз'їдуться, але тільки як закінчать школу; Друзі зустрілися, щоб обговорити новини, а також щоб накреслити плани на майбутнє*.

Примітка 8. Складені підрядні сполучники *тому що, через те що, завдяки тому що, для того щоб, незважаючи на те що, попри те що, дарма що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб, тоді як, тимчасом як, у міру того як і т. ін., усередині яких коми не ставимо, слід відрізняти від можливих омонімічних сполучень* (з указівних слів у головній частині, якими виступають займенник *те* в різних відмінках (з прийменниками, рідше також з іменниками) та деякі прислівники (*тому, тоді та ін.*) і сполучника або сполучного слова підрядної частини (змістова відмінність між першими і другими конструкціями виражається різним логічним виділенням їхніх компонентів і, відповідно, інтонацією), пор.: *Надворі стало темно, через те що небо заволокло чорною хмарою і Надворі стало темно через те, що небо заволокло чорною хмарою*.

Примітка 9. У разі збігу двох сполучників (сполучних слів) перед другим із них коми не ставимо, якщо в наступній (головній) частині складнопідрядного речення є співвідносні слова *то, так*:

*I якщо пісня вийде в люди,
To пломінь серця не згашу* (А. Малишко).

Пор. без таких співвідносних слів: *Але коли Ви такі добрі, що не одмовились би перекласти щось із рукопису, то я позовлю собі скористуватися з цього і, якщо зможу, пришлю Вам рукопис* (М. Коцюбинський).

Якщо перший сполучник при цьому є протиставним (**а**, але, однак і т. ін.), коми після цього взагалі не ставимо: *Він прокинувся увечері, <...> довго пив чай, а коли зовсім стемніло, став збиратися у свою п'яту вилазку* (Л. Первомайський).

4. Для відокремлення частин, що входять до складних синтаксичних конструкцій (із сурядністю і підрядністю, із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком):

*Марили айстри в розкішнім півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні,
і в мріях ввижасалась їм казка ясна,
де квіти не в'януть, де вічна весна (О. Олесь);
Синіють води, зеленіє яр,
І стеляться сліпучі краєвиди (М. Зеров).*

Примітка. У складних синтаксичних конструкціях з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком коми між двома частинами, поєднаними сурядним зв'язком, не ставимо перед одиничними єднальними сполучниками і (ї), та (=і), якщо в конструкції наявна спільна пояснювальна частина: *Туристам треба було поспішати: навігація закінчувалася й останній теплохід от-от мав уже відплівати*.

У конструкціях із сурядністю і підрядністю дві частини, поєднані сурядним зв'язком за допомогою цих сполучників, не відокремлюємо комою, якщо для них є спільна підрядна частина: *У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвильми, коли Юхим переступив через поріг* (А. Головко).

§ 159. КРАПКА З КОМОЮ (;)

I. Крапка з комою у простому реченні

Крапку з комою у простому реченні (або в одній з предикативних частин складного речення) можемо ставити між досить поширеними однорідними членами речення — особливо тоді, коли всередині хоч би одного з них уже є коми: *Чого тільки немає у Даниловому лантуся: тут і ніж, і ложка, і шматок дроту, і казанок; пшено і сало, цибуля й борошно, картопля й сіль, хліб і сухарі; а ще великі садівницькі ножиці, пилка, сокира, терпуг; а ще гачки, важки та поплавці до вудок; ще коробочок десять сірників <...>* (Григорій Тютюнник); *На чому б не спинилось мое око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп* (О. Довженко).

II. Крапка з комою у складному реченні

Крапку з комою у складному речені ставимо в таких позиціях.

1. Між частинами безсполучникового складного речення — особливо тоді, коли вони досить поширені або всередині них уже є розділові знаки: *Дитинство дивується; молодість обурюється; тільки літа дають нам рівновагу* (О. Довженко);

*Усміх пославши в останнім промінні,
Згинуло радісне літо;
Дощик уїдливий, дощик осінній
Сіється, наче крізь сіто* (Г. Чупринка).

2. Між частинами складносурядного речення, пов'язаними переважно протиставними (**а**, але, проте, однак та ін.), зіставним (**а**), рідше єднальними (**і**, та) сполучниками, якщо ці речення досить поширені або всередині них уже є коми:

*Осінній вітер в лузі свище,
Вербу хитаючи тонку;
А я схиляюся ще нижче
Себе побачити в струмку* (Т. Осьмачка);

Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання (Леся Українка).

3. Між досить поширеними однорідними підрядними частинами складнопідрядного речення, підпорядкованими тій самій головній частині, якщо між ними немає єднальних сполучників, — особливо тоді, коли всередині таких підрядних уже є розділові знаки: *Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське <...>; де сине небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, бездонно-глибоке шатро <...>*?

(Панас Мирний);

*I тепла радість душу обняла,
I сам не знаєш у задумі світлій,
Що краще — вечір цей чи ночі мла;
Що краще — біля тебе сад розквітлий
I серць квітучих трепет молодий
Чи над тобою зоряні сади* (Борис Тен).

4. Між частинами складних синтаксичних конструкцій (із сурядністю й підрядністю, із сполучником і безсполучником зв'язком) — для увиразнення їх розмежування (на противагу розмежуванню інших частин усередині них за допомогою інших розділових знаків): *Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні <...>, шовковиця сплеться, а там захсовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, то жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металургii лазять поруч з дітьми по садках...* (О. Гончар); *Було, мабуть, гарно: вночі випав сніг, і*

сліпучо-біла вулиця леліла сріблом; крізь просвічені скісним заполудневим сонцем шибки вікон зеленіло <...> ялинкове гілля; з крутосхилу Ботанічної злітали верхи на тринджолях хлопчаки (В. Дрозд).

Примітка 1. Уживання крапки з комою в усіх цих випадках як у простому, так і в складному реченні, крім безсполучниківих складних речень і речень з безсполучниковим зв'язком у межах складних синтаксичних конструкцій, є факультативним, і замість цього знака можемо вживати кому.

Примітка 2. Про вживання крапки з комою в кінці рубрик переліку див. § 168.

§ 160. ДВОКРАПКА (:)

I. У простому реченні

У простому реченні двокрапку ставимо перед однорідними членами після узагальнювальних слів — займенників та займенникових прислівників (всі, все, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, ніде та ін.), слів (словосполучень), що є назвами родового поняття або чогось цілого щодо однорідних членів як назв видових понять або частин цілого (з можливою наявністю перед переліком також пояснювальних сполучників наприклад, як-от, а саме і под.): У густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський);

*Несуть пани есаули
Козацьку збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали... (Т. Шевченко);*

Заснув <...>, і снилися красиві коні: *сірі, гніді, вороні* (В. Симоненко).

Двокрапку перед однорідними членами речення можна ставити й за відсутності узагальнювального слова, якщо тільки перед переліком робиться попереджувальна пауза, а однорідні члени вимовляються з перелічувальною інтонацією:

*Та в цю хвилю двері розчинились
і ввійшли: якийсь рудобородий
в довгому старім плащі подертім;
з лірою ж за ним дідок кошлатий,
що все кашляв та все очі мружсив;
ще й третій, що безруко щулівсь,
ліши рукав сорочки теліпався (П. Тичина).*

Таке вживання двокрапки характерне переважно для стилів книжної мови (офіційно-ділового, наукового, публіцистичного), наприклад: *На засіданні присутні: начальник цеху, майстри, інженери і робітники.*

II. У складному реченні

У складному реченні двокрапку ставимо в таких позиціях.

1. Між частинами безсполучникового складного речення або складної синтаксичної конструкції, якщо друга (наступна) його частина:

а) розкриває зміст першої (попередньої) частини (в цілому або одного з її членів): *Ліс іще дрімає, а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радоїців* (М. Коцюбинський);

Вірю: до скону віків не порушиться слово богинь! (Леся Українка).

У заголовках, назвах рубрик і т. ін.: *Український правопис: так і ні* (К., 1997) — назва книжки; *Друга світова війна: причини поразок і перемог;*

б) указує на причину або рідше, навпаки, на наслідок того, про що йдеться в першій (попередній) частині: *Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку* (І. Нечуй-Левицький);

*Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеши до мети* (Б. Грінченко);
*Як і вони, я був щасливим:
Із теплих уст ловив слова,
Що казкою ставали, дивом,
В якому всесвіт ожива* (О. Ющенко);

Віхола розпочалася з самісінського ранку: вийти з хати просто неможливо (О. Кобилянська).

2. У реченнях з прямою мовою після слів автора (див. § 167, I, пп. 3, 4).

3. У складних реченнях, проміжних між складним безсполучниковим і складнопідрядним, коли зміст їхньої другої частини пояснюює, уточнює зміст першої частини, а в складі другої частини є підрядні сполучники і сполучні слова: *Вирішили зробити таким чином: щоб щепленням проти грипу одночасно охопити школи всього району;*

*Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі* (Т. Шевченко).

§ 161. ТИРЕ (—)

I. У простому реченні

У простому речені тире ставимо в таких позиціях.

1. Між підметом і іменною частиною складеного присудка (як непошириеною, так і пошириеною), вираженою іменником або кількісним числівником у називному відмінку, за наявності між ними нульової дієслівної зв'язки: *Кит — ссавець; І один у полі — воїн* (Ю. Дольд-Михайлик); *П'ять і п'ять — десять; Київ — столиця України;*

Пісня і праця — велиki двi сили,

Їм я бажаю до скону служити (І. Франко).

Потреба в такому тире посилюється за наявності в реченні зіставлення: *Мій брат — лікар, а сестра — учителька.*

Примітка 1. Якщо в таких реченнях логічно й, відповідно, інтонаційно виділяється переважно присудок, тире перед ним можемо не ставити: *Мій батько інженер; Його ім'я Іван.*

За відсутності спеціального акцентування тире звичайно не ставимо, якщо підмет виражений субстантивованим займенником це: *Це наша хата;* якщо іменній частині присудка передує якийсь другорядний член речення: *Таке життя другому б рай...* (Л. Глібов), *Діти завжди діти;* якщо присудок стоїть перед підметом: *Хороша-таки штука життя* (А. Головко).

Примітка 2. Перед присудком, вираженим іменником із заперечною часткою не, тире звичайно не ставимо: *Серце не камінь* (прислів'я). Але в разі сильнішого логіко-інтонаційного наголошування на запереченні, а особливо за наявності в реченні протиставлення не... а потреба в такому тире увиразнюється: *Мій батько — не інженер, а майстер на фабриці;*

Мої літа — не монотонні дублі:

Я змінююсь, як світанковий пруг (Д. Павличко).

Примітка 3. Перед присудком, вираженим порівняльним зворотом зі сполучниками як, мов, наче, що та ін., тире звичайно не ставимо: *Життя як казка; Микола для мене як брат.* Але в разі спеціального наголошування на ньому тире можливе: *Вода — як скло* (Л. Глібов); *Душа — мов ніч...* (О. Пахльовська).

Примітка 4. Перед присудком, вираженим кількісним числівником (одиничним або в поєднанні з іменником), у спеціальній літературі коми звичайно не ставимо: *Гарантійний термін використання приладу 2 роки.*

Примітка 5. Якщо підмет у таких реченнях виражений особовим займенником, тире звичайно не ставимо: *Я син простого лісоруба* (Д. Павличко). Але в разі спеціального наголошування на озnaці, вираженій присудком, та інтонаційного виділення його зв'язку з підметом, особливо в разі протиставлення, тире можемо ставити: *Він — публіцист, він — прозайк, він — драматург, от тільки віршів він не писав, хоча безмірно любив поезію* (Ю. Смолич: про О. Довженка); *Вона для мене — все!;*

О пісне! Ти — пlesкіt rіk,

ти — переливи міdnі... (М. Рильський);

Я — письменник, а не журналіст.

Примітка 6. Якщо між підметом і присудком є вставне слово, тире не ставимо: —
Пан, напевно, син шановного <...> Казимира Зборовського? (М. Старицький).

Примітка 7. При інших способах вираження іменної частини складеного присудка тире між присудком і підметом звичайно не ставимо, але в разі спеціального наголопування на означі, вираженій присудком, воно можливе, наприклад: *Його поведінка — дитяча; В однім Дунаї скупані слов'яни, і воля в них — одна!* (М. Рильський); *Вода в річці — надзвичайної свіжості; Усі зошити — в клітинку.*

2. Між підметом і присудком, коли один або обидва з цих членів речення виражені інфінітивом: *Життя прожити — не поле перейти* (прислів'я);

Говорити — річ нудна.

Працювати слід до дна (М. Рильський).

3. Перед словами **це** (це є), **оце**, **то**, **ото**, **ось**, **(це)** значить, які передують присудкові, вираженому іменником у називному відмінку або неозначенюю формою дієслова:

Поезія — це завжди неповторність,

Якийсь безсмертний дотик до душі (Л. Костенко);

Гетьман, може, як ніхто інший знати, що любити Україну — це найперше захистити її надійно від усіх ворогів (О. Лупій);

Сміле слово — то наші гармати,

Світлі вчинки — то наші мечі (П. Грабовський);

Гармонійне злиття ідеї з художньою формою, в яку вона вбрана, — ось формула ідеального твору мистецтва (В. Дрозд);

Жити мені без праці — значить не жити (Д. Павличко).

4. На місці випущеного члена речення (це переважно присудок): *Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними — квітник* (М. Коцюбинський); *На одній ниві пшениця, на другій — жито* (О. Гончар); *Останні дні — знову в Парижі* (М. Рильський). У реченнях, що функціонують переважно як заголовки публікацій, назви рубрик, гасла і т. ін.: *Книга — поштою; Ми — за мир; Мир — народам!; Нашим дітям — світле майбутнє!; Ні — війні!*

Молоді ж — дорогу!

Молоді — усе! (В. Чумак).

Проте якщо немає потреби в увиразненні паузи, тире можемо не ставити, напр.: *Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею* (І. Нечуй-Левицький). У реченнях з відсутнім дієсловом-присудком зі значенням перебування, наявності і т. ін. та обставинами місця і часу (переважно на початку) тире між ними і підметом також ставимо в разі наявності в інтонації відповідної паузи, пор.: *Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко) і *Удовина хата — край села* (А. Головко).

5. У реченнях з однорідними членами:

а) перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення: *День, вечір, ніч, ранок — все біле, все тъмяне* (Леся Українка);

Ні спека дня, ні бурі, ні морози —

Ніщо не вб'є любов мою жису (В. Сосюра);

б) після узагальнювального слова і однорідних членів речення, якщо такий перелік не закінчує речення: *Деякі речі його* [Тараса Шевченка], як-от: *«Утоптала стежечку», «Якби мені, мамо, намисто», «Ой крикнули сіри гуси», «Ой пішла я в яр за водою» і чимало інших — од первого до останнього рядка витримані в характері народної лірики* (М. Рильський);

в) між узагальнювальним словом і однорідними членами речення (замість частіше вживаної в подібних випадках двокрапки (див. §160, I): *Bci службовці збіглися на бучу — і поштові, і з ощадкаси* (О. Гончар);

г) між двома однорідними членами речення, не поєднаними сполучниками, що виражають різке протиставлення: *Не хотів ани дружитись, ани дома жити — чумакував* (Марко Вовчок);

Не для слави — для вас, мої браття,

Я свій скарб найдорожчий ховав (Леся Українка);

г) між однорідними дієслівними присудками, другий (останній) з яких виражає причину або наслідок, мету дії, вираженої попереднім із них, або швидку зміну подій: *Сидять — пережидають дощ* (Панас Мирний); *У вікні показалася чоловіча постать <...>, виткнулась, глянула — і сковалася* (Панас Мирний).

Тире можна ставити перед єднальними сполучниками *і* (*й*), та або зрідка після них між двома однорідними дієслівними присудками, якщо другий з них виражає щось несподіване або різко протилежне щодо попереднього: *Земля на прощання усміхнулася — і потемніла* (Панас Мирний); *Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне* (М. Коцюбинський); *Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин* (О. Довженко).

6. Для відокремлення другорядних членів речення (порівняно з відокремленням членів речення за допомогою коми, (див. § 158, I, пп. 13–16) це відбувається в разі виразнішого логіко-інтонаційного наголошування на таких компонентах висловлення й робиться частіше тоді, коли вони, по-перше, є поширеними або в їхньому складі є кілька однорідних членів, по-друге, в кінцевій позиції речення):

а) означень — як поширених або однорідних, так і, рідше, одиничних: *I ще раз схиляється Хо перед силою — вищою і сильнішою від сили страху* (М. Коцюбинський); *Тепер інша доля — холодна і хмура — заступила матір* (Панас Мирний); *У цій роботі він убачав усе своє життя — не тільки теперішнє, а й майбутнє;* для відокремлення неузгоджених означень: *У нього була одна звичка — записувати все побачене;*

б) прикладок зі значенням уточнення або пояснення (перед ними можна поставити сполучник **а саме**): *Дочки — Ольга й Олена — визирали*

на городі картоплю (В. Козаченко); У своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю (М. Коцюбинський).

Примітка. Якщо після відокремленої прикладки за умовами контексту має бути кома, ставимо лише одне тире — перед нею: *Автомобіль — наш дім на колесах*, довго набираючи івидкість, нарешті розігнався;

в) обставин: *Річка Біла неширова*. Он через неї перекинулися кладочки, позв'язувані де вірьовкою, де перевеслом, а де й так — просто жмутом трави (Г. Хоткевич); *Їсти хочу — жах як!*; Людей зібралося небагато — усього душ десять; зокрема обставин мети, виражених інфінітивом: Увечері кличуть: «Іди до панночки — розбирати» (Марко Вовчок); *Багато людю в цей час подалося з села — подивитися, зустрітися* (В. Стефаник).

7. Для виділення повторюваних з певним поширенням слів: *Mи побачили актора вже в новій ролі* — у ролі гетьмана; *Хотілося їжити — їжити повнокровним їжиттям, а не просто існувати*.

8. Для виділення конструкцій з називним відмінком теми (уявлення): *A Дике поле, Дике поле! — по груди коням деревій* (Л. Костенко).

9. Для підкреслення в розповіді несподіваності перебігу подій (замість частіше вживаних у таких випадках трьох крапок (див. § 162, п. 1):

Послухали Лисичку
I Щуку кинули — у річку (Л. Глібов).

10. Для виразнішого, порівняно з уживанням ком, змістово-інтонаційного виділення всередині речення вставних і вставлених словосполучень та речень, рідше — вставлених слів (вставлені слова та конструкції подають додаткові відомості, зауваження, пояснення і т. ін. до основного висловлення):

*Душа моя — послухай! —
як яблуня в цвіту...* (П. Тичина);
*I хоч не раз — признаюся — ставати
Я на котурни модній любив,
Але тепер...* (М. Рильський);

*<...> Топольський — молодий чоловік, але — на думку пана посла —
незвичайно талановитий і солідний* (О. Маковей);

*Опукою згори — аж вітром зашуміло —
Орел ушкварив на Ягня* (Є. Гребінка);

А тоді зопалу — не встигло радіо попередити! — вернулися морози (В. Яворівський); *Скільки всього — жах!* — довелося натерпітися!

Примітка 1. Про вживання ком і дужок при подібних конструкціях див. § 158, п. 11; § 163, I, п. 2

Примітка 2. Коли після тире перед відокремленим зворотом або вставленою конструкцією стоять слова, що мають бути виділені комами (наприклад, вставні слова), то їх виділяємо тільки з другого боку: *Не знатъ звідки взялись [орендарі], наїхали й*

позабирали панські землі під оренду — звісно, за ту ціну, яку самі призначили (Панас Мирний).

11. Узагалі для спеціального виділення за допомогою паузи різного змістового та стилістичного призначення тих чи інших фрагментів тексту: *Правда, я сам думав, що я вже зледаців, захолонув в неволі. Аж бачу — ні* (Т. Шевченко);

*Сьогодні —
майбутнього далину я оком прозираю* (П. Тичина);
*На прю ми стали проти царства тьми,
Що оскверняє море й суходоли,
І віримо, що переможем — ми,
І знаємо, що не вмремо ніколи!* (М. Рильський).

12. Між двома або рідше кількома власними іменами, сукупністю яких називається вчення, теорія, науковий закон (замість словосполучень зі сполучником **і**): *закон Бойля — Мариотта; гіпотеза Сеніра — Ворфа*.

13. Між двома або рідше кількома іменниками, сполучення яких позначає певний зв'язок когось або чогось з кимось або чимось іншим (замість словосполучень з прийменником **між**): *відношення товар — гроши — товар; система людина — машина; зв'язок «автор — читач»; шаховий турнір Карпов — Фішер; матч команд «Динамо» — «Шахтар»; судно класу «ріка — море».*

14. Між двома або рідше кількома словами на позначення просторових, часових, кількісних меж (замість словосполучень з прийменниками **від ... до**): *автотраса Київ — Львів; велоперегони Суми — Київ — Ужгород; Навчання на курсах триватиме протягом січня — квітня; вантаж вагою вісім — десять тонн; на позначення динаміки розвитку чого-небудь з двох або більше етапів: Задум — реалізація — втілення в життя; Іншими словами, родословна [родовід] приблизно така: Лютер — Кромвель — Робесп'єр <...>* (М. Хвильовий: про розвиток революційних ідей у Європі).

Примітка. Між цифрами в таких випадках тире ставимо без відступів між знаками: *у 2010—2018 роках; пам'ятки української мови XVI—XVIII ст.; на сторінках 1—10; у 1—4 томах, але, напр.: наприкінці XX — на початку XXI ст.*

15. Між словом і сполученням слів або між двома сполученнями слів на позначення приблизної кількості: *Це коштує триста — триста п'ятдесят гривень; приїхати в гості на день — на два; у квітні — на початку травня* (пор. у § 35, п. 3 випадки позначення приблизної кількості на зразок *триста-четириста, день-два, у квітні-травні* з дефісним написанням).

II. У складному реченні

У складному реченні тире ставимо в таких позиціях.

1. Між частинами безсполучникового складного й рідше складносурядного і складнопідрядного речень для вираження часових, причиново- та умовно-наслідкових, допустових і т. ін. відношень позначуваних ними подій або станів, швидкої або несподіваної зміни подій (порівняно з більш узвичаєним розмежуванням частин складносурядного і складнопідрядного речень комою розмежування їх за допомогою тире передає різкіше зіставлення змісту їхніх частин): Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (М. Коцюбинський);

*А бавовна як дозріє —
Небом степ заголубіє... (М. Нагнибіда);
Защебетав соловейко —
пішла луна гаєм (Т. Шевченко);
Не жди ніколи слухної пори —
Твоя мовчанка може стать ганьбою! (Д. Павличко);*

*Орач торкнеться до керма руками —
І нива дзвонить темним сріблом скиб (М. Стельмах);
Було, як заговорить або засміється — і старому веселіше стане (Марко Вовчок); <...> Попадавсь їм багач у руки — вони його оббирали, попадався вбогий — вони його наділяли (Марко Вовчок); Билися об мене гніливі хвилі нетерплячки — я вистояв (П. Загребельний);*

*Ти гукай, не гукай,
а літа не почутоу.
Все біжать та спішать —
хоч співай чи ридай... (Б. Олійник);
Заграли знов — ще гірш нема ладу (Л. Глібов);*

*Скільки глянем — вилискують розгойдані хліба (О. Гончар); Минали літа —
росли сини (А. Головко); Сонце зйшло — і враз над Києвом знялося ревуще
гудків (Ю. Смолич).*

2. Між частинами безсполучникового складного та складносурядного речень, зміст яких різко протиставляється або зіставляється: *Не козак вклоняється королеві — король схиляв голову перед козаком!* (П. Загребельний);

*Ще сонячні промені сплять —
Досвітні огні вже горять! (Леся Українка);
Закрався вечір, одшуміла праця,
Як сльози, затремтіли ліхтарі, —
Ta діти наші ночі не бояться (М. Рильський).*

3. Між частинами безсполучникового складного речення, коли друга частина розкриває зміст першої (замість частіше вживаної в таких випадках двокрапки (див. § 160, п. 1):

*<...> Та одинокому мені
Здається — кращого немає*

Нічого в Бога, як Дніпро

Та наша славная країна... (Т. Шевченко);

У загоні same воли заборюкались — це старий підручний отих, що з ярмарку пригнали, б'є (А. Головко); Бачу — за вікном сніг летить (М. Стельмах);

Бувають дивні на землі діла —

Серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко);

Нап'юся з живої кринички —

Візьму добродти від землі (М. Сингайвський).

4. Між частинами безсполучникового складного речення, зміст яких порівнюється:

Подивилася ясно — застівали скрипки (П. Тичина).

5. Між частинами безсполучникового складного речення, коли зміст другої частини завершує, підсумовує, узагальнює зміст першої (друга частина починається звичайно вказівними словами це, то, так, цей, такий, ось хто, ось що і под.): *Все для людини і завжди з людиною — цей заповіт* Максим Рильський проніс крізь бурю і сніг, крізь усе своє життя (М. Стельмах);

Синиця славу розпустила,

Що хоче море запалити,

Що море буцімто згорить, —

Така, бач, є у неї сила (Л. Глібов);

Господарство занедбане, скрізь брудно — ось до чого призводять лінощи та нехлюйство.

6. Між частинами складнопідрядного речення, коли підрядна частина ставиться перед головною з метою виразнішого змістового й, відповідно, інтонаційного її виділення, особливо в реченнях з кількома підрядними, коли в головній частині узагальнюється зміст попередніх підрядних:

Ой, хто в лузі, — озовися,

Ой, хто в полі, — одклиknися! (Я. Щоголів);

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі! (Леся Українка).

7. У складнопідрядному реченні між його частинами або частіше наприкінці головної частини — перед словом (сполученням слів), повторюваним для того, щоб пов'язати з попереднім реченням наступне, яке підсилює, доповнює, розвиває його зміст: *Шевченківський Палій стойть на порозі того прозріння, до якого доходить Іван Вишенський у поемі Франка, — на порозі усвідомлення, що тільки в діяльнім служінні своєму народові може бути остаточне виправдання людини, що тільки в ньому вища рація людського існування (М. Рильський); Необхідно, щоб виховання дітей, любов і повага до дітей, вимоги до них і дружба з ними, — щоб усе це було самою суттю вашого духовного життя, мій друге (В. Сухомлинський).*

Примітка. Про вживання тире в реченнях з прямою мовою див. § 167, I.

III У простому і складному реченнях (у деяких стилістичних фігурах)

1. Між частинами заперечного порівняння:

*I нишком проковтнуло море
Мое не злато-серебро —
Мої літа, мое добро,
Мою нудьгу, мої печалі (Т. Шевченко);
To ж не вовки-сіроманці
Квілять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають,—
To ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Ta на бандуру грає-виграває,
Голосно-жалібно співає (народна дума).*

2. У періоді (разом з комою або без неї) — для виділення переходу від підвищення до зниження інтонації:

*Азовське море і Чорне море,
Зелені діброви і спів слов'я,
Високі Карпати, донецькі простори —
Це ти, Україно моя! (І. Нехода);
Як тільки ясний день погасне,
I ніч покриє Божий мир,
I наше лихо трохи засне,
I стихне людський поговір,—
Я йду до берега крутого,
I довго там дивлюся я,
Як із-за лісу, з-за густого
Зіходить зіронька моя (Л. Глібов).*

Примітка 1. Уживання тире в складному реченні може поєднуватися з уживанням перед ним коми (див. приклади в межах цього параграфа): а) для увиразнення протиставлення між складовими частинами речення (у складних безсполучників і в складносурядних реченнях); б) перед указівними словами **це**, **так**, **такий** і под. на початку другої частини безсполучників складних речень; в) у різних інших випадках (див. § 166).

Примітка 2. Про вживання тире в разі зазначення прізвища автора або іншого джерела цитування див. § 167, II, п. 3, прим. 2.

Примітка 3. Про тире як засіб абзацного членування тексту див. § 168, п. 4.

§ 162. ТРИ КРАПКИ, або КРАПКИ (...)

Три крапки ставимо в таких позиціях.

1. На позначення перерваності або незакінченості висловлення:

I — Вовк Ягнятко задавив...

Нащо йому про теє знати,

Що, може, плаче бідна мати

Та побивається, як рибонька об лід:

Він Вовк, він пан... йому не слід... (Л. Глібов);

Юнак розплющив очі: синь!

Літак... Димки... I височінь (П. Тичина).

У реченнях з називним відмінком теми (уявлення): *Щастя... Хіба не думав про нього Степан?* (В. Підмогильний).

Три крапки ставимо всередині речення також для позначення певної паузи, коли далі висловлюється щось несподіване: *Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху* (М. Коцюбинський).

Примітка. У випадках, коли три крапки поєднуються в реченні з іншими розділовими знаками, у препозиції до них вони подаються повністю, а в постпозиції — після знака питання і знака оклику — ставимо дві крапки: *Стражники на людей стріляли, це відомо, а щоб селяни?..* (К. Гордієнко);

Встає народ, гудуть мости,

Рокочуть ріки ясноводі!.. (М. Рильський).

2. На позначення уривчастості мовлення від хвилювання, збудження й узагалі сильних переживань:

«<...> Я не Ганна, не наймичка,

Я...»

Ta й оніміла (Т. Шевченко).

3. На позначення несподіваного продовження чи завершення думки — з незвичним або й несумісним поєднуванням слів (часто в заголовках газетних заміток, нарисів, фейлетонів тощо): *Вибори... без вибору*; зокрема, з використанням відомих цитат, крилатих висловів: ...*I Щуку кинули у річку.*

4. На позначення розриву в оповіді, різкого переходу до нової думки (у художніх і публіцистичних текстах на початку речення — звичайно на початку абзацу): *Летимо над колією над залізничною... Отакінька колія... Рейки, як дротики. <...>*

...Маленькі озеречка, маленькі лісочки, маленькі річечки, маленькі сільця. I все це там — під нами! (Остап Вишня).

5. На позначення свідомої недомовленості, умовчання з певних причин: — *Ходять тут усякі... — бурмоче дід* (О. Донченко); — *Ну, це вже ви того... — прокинувся рибалка. — Це брехня* (Ю. Яновський). З цією метою слова, що їх вважають грубими, образливими, непристойними, можуть

подаватися в тексті не повністю, а з випущенням певної частини їхнього графічного складу (після початкових літер або всередині слова).

6. На позначення пропуску в цитованому тексті — після останнього слова перед пропуском або перед першим словом після пропуску, без дужок або в дужках, без інтервалу після слова і перед ним або з інтервалом (див. § 167, II, п. 2; § 163, II, п. 3, III).

§ 163. ДУЖКИ (), [], <>

В українській пунктуації застосовують круглі, або заокруглені, — (), квадратні — [] і кутові, або ламані (<>), дужки.

I. Круглі дужки ставимо в таких позиціях.

1. Для виділення в тексті підзаголовків, пояснення маловідомих, зокрема іншомовних, слів, уточнення попереднього слова (слів), для наведення другої назви кого- або чого-небудь, прикладів до чого-небудь, варіантів (слова та ін.), для подання прізвища автора або іншого джерела після цитування (якщо цитування подано не у формі епіграфа і под.: див. § 155, п. 1, прим. 2) тощо: *Мова і час (Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови)*. Київ, 1977 (назва книжки); *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)*. Українська культура (Київ, 2002): назва книжки; *Вокатив* (кличний відмінок) — форма іменника, що називає того, до кого звертаються; *Товариш Жан (Іван Іванович)* свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди біlosніжною хусткою <...> (М. Хвильовий); *В українській мові багато запозичених слів* — з грецької (церква, пін, диявол, театр, політика та ін.), латинської (медицина, університет, цирк, юрист та ін.), тюркських (гарбуз, козак, товар, карий та ін.), німецької (крейда, майстер, ландшафт та ін.), французької (аванс, баґаж, інженер та ін.), англійської (бокс, футбол, смокінг, менеджер та ін.), польської (хлопець, певний, червоний та ін.), російської (болванка, затвор, лътчик та ін.) та низки інших мов (з підручника); сполучники *i* (ї), *та* (у значенні «але»).

2. Для виділення вставлених слів, сполучень слів і речень, що подаються як додаткові зауваження та пояснення до основного змісту речення: *Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають байдорі автомобілі (таксі!)* і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники (М. Хвильовий); *Артема на умовному місці* (біля криниці) не було (А. Головко);

Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. (Т. Шевченко);
Одного дня сестра його, Оксана,
(А матері вже не було в живих),
Листа дістала і малу посилку (М. Рильський).

Примітка. Якщо вставлена конструкція в дужках являє собою самостійне речення (кілька таких речень), у кінці її перед закритою дужкою має стояти відповідний розділовий знак: крапка, три крапки, знак питання, знак оклику; після закритої дужки розділові знаки не ставимо: *Днина чудова. (Тепер у нас така погода, якої, здається, ціле літо не було.) Ми підіймаємося все вище та вище* (М. Коцюбинський); *Син. (Пустун. Екзамени. Фокстроти.)* (М. Рильський).

Це правило стосується також уживання крапки в реченнях, що є ремарками в драматичних творах і вставками, що вказують на реакцію слухачів (див. приклади нижче в пп. 3, 4).

Але після прізвищ цитованих авторів (див. приклади вище і нижче) та інших джерел цитування (див. п. 5) крапки в дужках не ставимо.

3. Для виділення ремарок у драматичних творах при прямій мові дійових осіб: [Куниця (*хапає її руки і притягає до себе, весь тримтачі від хвилювання*):] *Ольго! Ольго, рідна! Ти жива... ти тут... в таку хвилину!* (*Плаче, цілує її руки.*) [Ольга (*голубить його голову*):] *Ну, годі-бо, заспокойся, бідний...* (І. Кочерга).

4. Для виділення фраз, що вказують на ставлення слухачів до слів якогось промовця, до певної промови і т. ін.: — *Ну, ось ви бачили в цій, помоєму, талановитій, блискучій доповіді, що він справді дійшов висновків — глибоких, оригінальних, талановитих і, безперечно, високоцінних для нас.* (*В залі гучні, захоплені оплески.*) (М. Івченко).

5. Для зазначення після цитати прізвища автора (див. приклади до пп. 2, 3) або іншого джерела цитування: ... (з журналу, з наукової літератури та ін.; журнал «Дніпро», 2016, № 1, с. 15).

6. Для вставлення в текст цитати знака (знаків) питання або знака (знаків) оклику для вияву ставлення автора до наведеного ним матеріалу (див. § 156, п. 3; § 157, п. 5).

Примітка 1. Такі розділові знаки, як кома, крапка з комою, двокрапка й тире, не ставимо перед відкритою чи закритою дужкою, а тільки після закритої.

Знак питання, знак оклику і три крапки можуть стояти перед закритою дужкою, якщо вони безпосередньо стосуються слів, узятих у дужки; якщо ж ці знаки стосуються всього речення, їх ставлять після закритої дужки.

Примітка 3. Після цитати, за якою в рядок подано в дужках посилання на автора або інше джерело, крапки не ставимо, а переноситься за дужки. Знак оклику, знак питання, три крапки в подібних випадках перед посиланням ставимо, проте крапку після нього в кінці речення також ставимо. Крапку, як і інші розділові знаки, в кінці речення перед посиланням ставимо тільки тоді, коли це посилання переноситься на інший рядок (в епіграфах, при віршових цитатах тощо), але після посилання на джерело в таких випадках жодних розділових знаків не ставимо (див. § 155, п. 1, прим. 2).

Примітка 4. Після закритої дужки, що нею закінчується речення, ставимо розділовий знак, якого потребує ціле речення, незалежно від того, який знак стоїть перед закритою дужкою.

Примітка 5. Про вживання одиничної закритої круглої дужки — при цифрових або літерних рубрикаціях — див. § 168.

ІІ. У спеціальних випадках (звичайно в текстах наукового та офіційно-ділового стилів) — там, де потрібна особлива точність і однозначність розуміння, — уживаємо квадратні дужки.

1. Для розмежування в реченні внутрішніх і зовнішніх дужок, коли можуть застосовувати дужки різної форми — круглі (як внутрішні) і квадратні (як зовнішні).

2. Для вставлення в текст цитати того чи іншого пояснення (у тих випадках, де в текстах загального призначення досить круглих дужок (див. п. 1), для відновлення скороченого в оригіналі слова: *Хочемо ми чи не хочемо, логіка подій і певних соціальних процесів* [пропуск. — Упор.] *ми мусимо ще визнати; до Р[ізда] Х[ристового]* (з коментарів і вставок упорядника до видання творів М. Хвильового 1990 р.).

3. Для вказування на зроблений пропуск у тексті цитати — за допомогою трьох крапок, поміщених у дужки такої форми, з відступами між знаками з обох боків дужок (у текстах загального призначення для цього достатньо тільки вживання трьох крапок).

ІІІ. Для вказування на зроблений пропуск у тексті цитати у спеціальних текстах застосовують також, крім квадратних, кутові дужки — з трьома крапками всередині них і з відступами між знаками з обох боків.

§ 164. ЛАПКИ («», “”, „“, рідше „”)

Лапки ставимо в таких позиціях.

1. Для виділення в тексті прямої мови, цитат (див. § 167) — як у тих випадках, коли цитата становить окрему частину складного речення, так і тоді, коли вона вживається в межах простого речення або однієї з частин складного речення як їхній компонент: *М. Рильський так характеризував значення словників у житті культурної людини: «І, звісно, не обйтись без користування словником. Один мій знайомий поет і літературознавець якось жартуючи сказав: “Я волію читати словники, ніж поеми. У словнику ті самі слова, що і в поемі, але подані в систематизованому порядку”*. Це сказано жартома, але “читати словники” — не така вже дивовижна і дивацька річ, як може здатися» (про доцільність використання різних видів лапок — як зовнішніх і внутрішніх — див. нижче в п. 3).

Примітка 1. Такі розділові знаки, як крапка, кома, крапка з комою, двокрапка й тире, ніколи не ставимо перед закритими лапками, а тільки після них.

Знак питання, знак оклику й три крапки ставимо або перед закритими лапками, якщо вони стосуються лише слів, поставлених у лапки, або після лапок, якщо ці розділові знаки стосуються всього речення.

Примітка 2. Якщо знак питання, знак оклику й три крапки стоять перед закритими лапками, то після лапок у кінці речення ті самі знаки не повторюються; неоднакові ж знаки можемо, залежно від змісту, ставити водночас і перед закритими лапками, і після них, наприклад: *Чи знайомі ви з романом Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; Невже ти не чув, як гукали: «До збroi!»?*

Якщо за характером речення в його кінці має стояти крапка, вона зберігається і в тому разі, коли речення закінчується фрагментом у лапках з наявністю перед закритими лапками цих розділових знаків: *Бідний багатому: «Здоров будь!». Багатий бідному: «Будь здоров!»* (народна творчість).

2. Для виділення в тексті слів (висловів), що їх наводять як «чужі» або з відтінком іронічного, презирливого і подібного ставлення до чужого висловлювання, а також слів незвичайних, слів, ужитих уперше або, навпаки, застарілих, і т. ін.: *Мос ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», — з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні* (І. Франко); *Аж якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у одставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея* (М. Коцюбинський); *Аби тільки те «завтра» швидше прийшло* (О. Копиленко); *Чужих слів уникав, а як траплялися які «консерватори», «бюджет», коjsne з'ясовував* (А. Головко).

3. Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви, іронічні вислови та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, доцільно використовувати лапки різної форми — зовнішні і внутрішні. У функції перших рекомендовано вживати кутові лапки, або «лапки-ялинки» («...»), у функції внутрішніх — «лапки-лápки» (“...” та ін.): *Це мій «Кобзар»*, — сказав він.

Якщо з певних причин не вдається використовувати зовнішні і внутрішні лапки різної форми, то в кінці прямої мови або цитати лапки одного виду в безпосередній близькості не повторюються. Не можна писати, наприклад: *Це мій «Кобзар»*, — сказав він. Лапки, що виділяють якесь слово (кілька слів) у кінці прямої мови або цитати, зберігаються перед зовнішніми закритими лапками тієї ж форми тоді, коли між ними стоїть знак оклику, знак питання або три крапки: *Ти дивився телефільм «Роксолана»?* — спітав він товариша.

На письмі (у рукописних текстах) «лапки-лápки» традиційно використовують у формі „...”.

4. Для виділення певних розрядів власних назв (див. § 50, п. 14; § 54, пп. 4, 5, 7; § 55, пп. 1, 3; § 57, п. 1; § 58, пп. 1 – 3).

5. Для виділення в тексті слів або висловів, що їх подають як значення інших слів (висловів): *Слово голова, крім свого прямого значення, має ще й кілька переносних: «розум», «керівник», «початок колони» та ін.; голова «керівник» — це метафора.*

§ 165. СКІСНА РИСКА (/)

Скісну риску ставимо в таких позиціях.

1. В офіційно-діловому та науковому стилях — як розділовий знак між однорідними членами речення та в інших подібних випадках у значенні, близькому як до єднального (=і), так і до розділового (=або) сполучників (з можливістю переважання в різних контекстах то одного, то іншого з цих значень): *складна інтонація оклику / питання; тенденції до синтетизму / аналітизму; системність / несистемність мовних явищ* (з мовознавчої літератури); на позначення року, що не збігається з календарним, напр.: *у 2018/2019 навчальному році* (без відступів до і після скісної риски).

Уживаються також комбіновані єднально-розділові сполучники *і/або*, рідше *та/або* (без відступів до і після скісної риски): *порушення авторського і/або суміжних прав; «Типова освітня програма підвищення кваліфікації голів і/або членів правління об'єднань співвласників багатоквартирних будинків»; Війна і/або поезія?* (назва газетної публікації).

Примітка. У тих випадках, де такі сполучення є вже досить усталеними, різною мірою наближаючись до складених слів, і між їхніми компонентами можна поставити також дефіс (див. § 36, п. 2) наприклад: *купівля / продаж і купівля-продаж, категорія істот / неістот і категорія істот-неістот* (у мовознавстві), скісна риска переходить з розряду пунктуаційних знаків до розряду нелітерних орфографічних знаків (як дефіс у більшості випадків його вживання, апостроф).

2. На позначення співвідношення яких-небудь величин, параметрів: *співвідношення курсу гривні / долар.*

3. У графічних скороченнях (див. § 62) — без відступів до і після скісної риски:

а) замість словосполучень та інших сполучень слів і складних слів (іменників і прикметників): *n/v* (поштове відділення), *p/p* (розрахунковий рахунок), *x/k* (холодного копчення), *n/n* (по порядку: № n/n), *k/m* (кінотеатр), *m/k* (телеканал), *c/g* (сільськогосподарський) та ін.;

б) у позначеннях складених одиниць виміру: *км/год* (кілометр на годину), *Ф/м* (фарад на метр) та ін.

§ 166. КОМБІНОВАНЕ ВЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

У різних випадках можливе поєднане вживання двох розділових знаків. Це найчастіше:

- ?! (див. § 156, п. 1, прим. 3), !? (див. § 157, п. 1, прим. 3);
- ...?; ...!; ?..; !.. (див. § 162, п. 1);
- , — (кома й тире), які ставимо а) у реченнях з прямою мовою та мовою автора; б) у всіх тих випадках у межах речень з випущеними членами

(з одного боку, це ніби й не так, а з другого, — факти частково підтвердилися) та з відокремленими і вставленими конструкціями, у складних реченнях, коли — за наявності в них тире — кома має закривати ту чи іншу попередню конструкцію; в) для увиразнення протиставлення між складовими частинами речення: перед указівними словами *це, так, такий і под.* на початку другої частини речення (див. § 161, III, прим. 1);

- збіг різних знаків у реченнях з наявністю конструкцій у дужках (див. § 163);
- збіг різних знаків у реченнях з прямою мовою та мовою автора (див. § 167).

§ 167. Розділові знаки для оформлення прямої мови та цитат

I. Для виділення прямої мови вживаємо лапки, якщо пряма мова йде в рядок, або частіше, якщо кожну з реплік подаємо з нового рядка (з абзацу), тире.

1. Коли пряма мова починається з абзацу, то перед її початком ставимо тире, а в кінці, як звичайно, крапка, знак питання, знак оклику або три крапки (залежно від характеру речення):

- Добридень, Замфіре!
- Спасибі вам.
- Що поробляєш?
- З винограднику йду (М. Коцюбинський).

2. Коли пряма мова йде в рядок, без абзацу, то перед її початком мають стояти відкриті лапки (без тире), у кінці — закриті лапки, а перед ними — відповідний до характеру речення розділовий знак (знак питання, знак оклику, три крапки, але не крапка, яку ставимо вже після лапок): У цей час я побачила далеко машину і стала показувати в інший бік: «Дивіться, дивіться! Хтось іде!» (Ю. Яновський).

3. Речення, що вказує, кому належить пряма мова (тобто «слова автора»), може:

1) стояти перед правою мовою, і в такому разі після нього ставимо двокрапку, а перше слово правої мови починається з великої літери: Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте» (А. Шиян);

2) стояти після правої мови, і в такому разі після правої мови ставимо (залежно від характеру речення) кому (там, де мала б бути крапка), знак оклику, знак питання або три крапки, а слова автора починаються з малої літери; після відповідного розділового знака перед словами автора ставимо тире: «Невправдані людські втрати — найбільша ганьба для командира», — говорив старший лейтенант (О. Гончар);

- Тату! татку! — упізнали діти.
- Голуб'ята! — батько простер руки (П. Тичина);

—Хто там? —запитав на її легенький стукіт біля дверей Ковтун <...> — Я, я! — нетерпляче повторила Яринка (В. Козаченко).

Коли пряма мова подається в лапках, після неї також ставимо тире: «Як живете?» — в листі своїм княжна його [Тараса Шевченка] запитує (Д. Білоус).

Примітка. Якщо слова автора при цьому починаються словами **так, ось що, ось як і под.,** то в тих випадках, де після прямої мови мали б стояти кома й тире, ставимо тільки тире: «*Треба завжди бути чесними*» — так казала дітям мати;

3) розривати пряму мову, і тоді, якщо пряма мова починається з абзацу, перед її початком ставимо тире, а якщо без абзацу (в рядок), перед початком і в кінці її ставляться лапки, і застосовуються такі правила:

а) коли на місці розриву не має бути ніякого розділового знака або мали б бути кома, крапка з комою, двокрапка або тире, то перед словами автора й після них ставимо комбінований знак кома й тире, а пряма мова продовжується з малої літери: — У мене, — вів своє дід, — сини, двоє, на фронтах (Л. Смілянський); — Батьку, — мовила тихо, — ви так гарно співали, так гарно... (П. Загребельний); «Мамо, — каже старший син, — ходім додому!» (Марко Вовчок);

б) коли на місці розриву мала б бути крапка, то перед словами автора ставимо кому й тире, а після них — крапка й тире, причому пряма мова продовжується з великої літери: — Зроду не чув, щоб лисиці так кидались на людей. — А я чув, — сказав Жадан. — І не тільки чув. Бачив (Ю. Щербак);

в) коли на місці розриву мав би бути знак питання або знак оклику, то перед словами автора зберігаємо цей знак і додаємо тире, а після слів автора ставимо крапку й тире, причому пряма мова продовжується з великої літери: — А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо. — Заходь, заходь! (М. Коцюбинський); — Оце довчивсь! — почав батько мені. — Що ж тепер?.. (А. Тесленко);

г) коли на місці розриву мали б бути три крапки, то вони залишаються перед тире. Пряму мову продовжуємо або з великої, або з малої літери залежно від того, яка літера була б після трьох крапок за відсутності розриву. Після слів автора в першому випадку ставимо крапку й тире, а в другому — кому й тире: — Ходять тут усякі... — бурмоче дід. — Недавно двоє пройшло (О. Донченко); — Гратиму!.. й я гратиму?.. Ну й... — глянув навколо, — ну й життя гарне!.. (А. Тесленко);

г) коли одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови (тієї, що стоїть до розриву), а друга — другої, то після слів автора ставимо двокрапку й тире, а пряму мову продовжуємо з великої літери: — Зараз, — сказав Матюха. Потім згадав щось і повернув голову до жінки: — Де там та Зінька з кислицями? (А. Головко).

Примітка. Діалоги й полілоги можна подавати без абзаців, що буває здебільшого тоді, коли їх хтось переказує. У такому разі лише першу репліку подаємо з абзацу й перед нею ставимо тире, а далі репліки наводимо в лапках; після них перед авторськими словами ставимо тире, а перед ними після авторських слів — двокрапка: — *Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силена... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь!»* — гукають. А ти: «*Не підемо, давай нам наше... ми за правду!*» (М. Коцюбинський).

4. Коли пряма мова стоїть усередині слів автора, перед нею стоїть двокрапка, а після неї ставимо:

1) кома, якщо це потрібно в умовах контексту: *Казав пан: «Кожух дам», та й слово його тепле* (прислів'я);

2) тире:

а) у разі відсутності розділового знака на місці розриву слів автора: *На зауваження вчителя з приводу запізнення учень пояснив: «Дуже довго не було автобуса» — і сів на своє місце;*

б) якщо пряма мова закінчується такими розділовими знаками, як три крапки, знак питання або знак оклику:

*Діти нудяться в хатині,
Нудять, нарікають:
«І нащо зима та лютя?» —
Все вони питаютъ* (Леся Українка).

5. Коли кілька реплік прямої мови йдуть у рядок, без узаківки, кому вони належать, то кожну з них беремо в лапки, а між репліками ставимо тире: *«А в тебе земля ще де є?» — «Hi, нема». — «А хата є?» — «Є»* (Панас Мирний).

Перед кожною реплікою (у тому числі й перед першою) можна також ставити тире, тоді кожну парну репліку слід брати в лапки, наприклад: — *A в тебе земля ще де є? — «Hi, нема». — A хата є? — «Є».*

6. Якщо в діалозі, що подається в рядок, після репліки одного з учасників ідуть слова автора, то перед наступною реплікою іншого учасника тире не ставимо: *«Простіть мені; чого нам сваритись?» — каже вона, аж плаче. «Про мене, — кажу. — Якби мене ніхто не зачіпав, я б довіку нікого й пальцем не зачепила* (І. Нечуй-Левицький).

Примітка. Звичайно не виділяють (лапками або тире) чужу мову і тоді, коли немає вказівки на те, кому вона належить (це невідомо або не має значення): *Кажуть: скучий девічі платить; — Друкарська? — Так. Маю намір купити згодом. Кажуть, у німців чудові машинки* (О. Шугай).

У друкованих засобах масової інформації вставлені речення, подібні до слів автора, виділяють звичайно комами: *Учора, повідомляє наш кореспондент, відбулася зустріч лідерів країн Євросоюзу* (з газети).

II. Для оформлення цитат застосовуюємо такі розділові знаки.

1. Цитати, включені в авторський текст, беремо в лапки. Інші розділові знаки при них розставляємо так, як у реченнях з прямою мовою та словами автора. Наприклад: У Конституції України записано: «*Державною мовою в Україні є українська мова*».

Цитати, що виступають як самостійні висловлення (наприклад, в епіграфах), лапками не виділяються.

2. Якщо цитату наводимо не повністю, а з пропуском, його позначаємо трьома крапками — на початку, в середині або в кінці цитати (у текстах спеціального призначення знак три крапки на місці пропуску можна ставити у квадратні або кутові дужки (див. § 163, II, п. 3, III).

Пропуски на початку цитати позначаємо по-різному. Якщо цитата подаємо як пряму мову після двокрапки, перше її слово після трьох крапок пишеться з малої літери: *Про цей переклад «Ілліади» I. Франко сказав: «<...> се не популяризований, але справді націоналізований наш український Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею»* (О. Кундзич). Якщо ж цитата подана як пряма мова, але на початку речення в цілому перед авторськими словами, перше слово в ній після трьох крапок пишеться з великої літери: *«<...> Іноді словник Грінченка збивається своїм характером на словник тлумачний, не даючи російських відповідників до українських слів, а обмежуючись поясненням останніх російською мовою <...>»*, — зауважував М. Рильський.

Якщо цитата органічніше включена в текст, виступаючи як підрядна частина складнопідрядного речення, як частина речення зі вставленими словосполученнями або реченнями, що вказують на її автора, вона починається завжди з малої літери (навіть тоді, коли її взято повністю), за винятком власних назв, і без зазначення можливого пропуску на її початку: *Максим Рильський писав, що «глибока народність лексики Малишка, граматичного, синтаксичного ладу його творів не підлягає сумніву»; Як відзначав Олесь Гончар, «XX сторіччя принесло нашій мові й культурі високі злети і найскладніші випробування».*

3. Якщо під час цитування з'являється потреба у вставленні пояснень, їх подають або в круглих (див. § 163, п. 1), або (у текстах спеціального призначення) у квадратних дужках (див. § 163, II, п. 2). У круглих дужках (з виділенням курсивом) подають також зауваження, примітки в межах певної цитати на зразок: *Куренями в Січі звалися великі, довгі хати, в яких жили запорожці* (примітка наша. — Ред.), «... (курсив мій. — Упорядник)...» і под.

Примітка 1. Про вживання в цитованому тексті зовнішніх і внутрішніх лапок див. § 164, п. 4.

Примітка 2. Прізвище автора або інше джерело цитування подаємо після цитати звичайно в круглих дужках (див. § 163, I, п. 5); якщо ж указівка на автора (джерело) наводиться нижче, зокрема в епіграфах, джерело зазначається переважно без дужок (див. § 155, п. 1, прим. 2). У тих випадках, коли цитату наводимо в дужках усередині речення, її

джерело зазначається звичайно після крапки й тире (див, наприклад, § 158, I, п. 15, 1, у примітці ілюстрацію з творів М. Коцюбинського).

Про вживання крапки в кінці речення у цитатах (епіграфах і т. ін.) при зазначенні (у дужках і без них) їхніх авторів та інших джерел цитування див. § 155, п. 1, прим. 2.

§ 168. Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення пунктів переліку

Для оформлення рубрик переліку (переважно в офіційно-ділових та наукових текстах) використовують такі способи членування тексту — з поданням кожної рубрики з абзацу або рідше в рядок.

1. У разі потреби в кількаступеневому членуванні тексту від ширших до вужчих за змістом його положень застосовуємо комбіновану систему літерно-цифрової нумерації:

- римські цифри (з крапкою після них) або великі літери (з крапкою)
- на найвищому рівні членування тексту (речення після них починається з великої літери, а в кінці його ставимо крапку);

- арабські цифри (з крапкою) — на середньому рівні членування (речення після них починається з великої літери, а в кінці його ставимо крапку);

- арабські цифри (з дужкою після них) — на нижчому рівні членування (речення після них починається з малої літери, а в кінці його ставимо крапку з комою);

- малі літери (з дужкою) — на найнижчому рівні членування (речення після них починається з малої літери, а в кінці його ставимо крапку з комою).

2. У разі такої ж потреби застосовують також, причому дедалі ширше, інший принцип — використання тільки арабських цифр (з крапками після них) з послідовним їх додаванням від однієї до більшої кількості:

1. Загальні положення

1.1. Національна академія наук України (далі — НАН України) є вищою науковою самоврядною організацією України, що заснована на державній власності.

1.2. НАН України у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства та Статутом НАН України, який ухвалюється та реєструється в порядку, встановленому законом.

1.3. НАН України є правонаступником Академії наук України, що була заснована в 1918 році і в подальшому іменувалася Українською академією наук, Всеукраїнською академією наук та Академією наук Української РСР [...] і т. д. (Статут Національної академії наук України).

3. Якщо ж немає потреби в такому ступеневому членуванні тексту, звичайно використовують арабські цифри з крапкою і ще частіше — арабські цифри з дужкою та малі літери, наприклад:

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

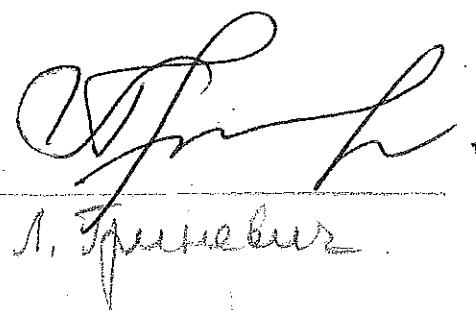
- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я <...> і т. д. (Конституція України).

Особливо це застосовують тоді, коли перелік подають в рядок: *Комп'ютер складається з: а) системного блока; б) монітора; в) клавіатури* (у таких випадках замість крапки з комою можна використовувати й кому, а двокрапка перед переліком не обов'язкова).

4. Використовують також спосіб абзацного членування тексту при переліку за допомогою тире:

12.6. Президія НАН України за рекомендацією загальних зборів відповідного відділення НАН України:

- призначає на посаду керівника наукової установи НАН України;
- за наявності вмотивованих заперечень, оголошує новий конкурс, призначивши виконувача обов'язків керівника наукової установи НАН України на строк не більш як шість місяців (Статут Національної академії наук України).



Л. Трушчук